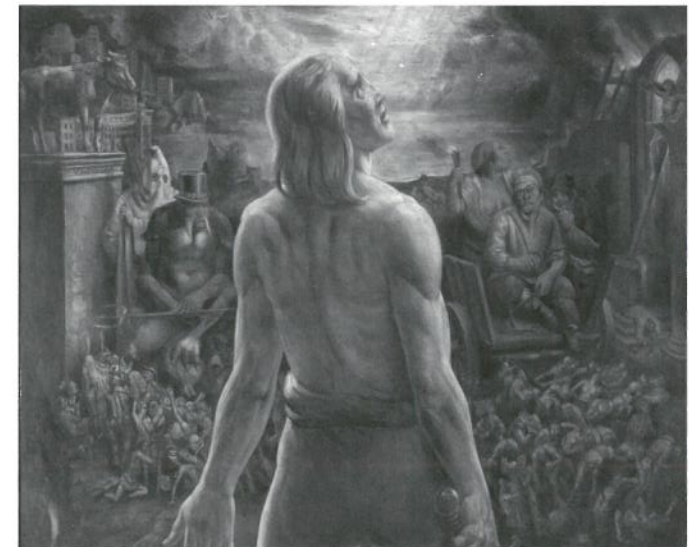

ET • VT

De Nieuwe Mensch

Het academisch testament van Luuk de Blois • Heilige Rosa • Historische demografie vanuit Taiwan • Wetenschapsspektakel in de 18e en 19e eeuw

ET•VT

Hoofdredacteur:
Lennert Savenije

Redactie:
Liang de Beer
Chris Dols
Angélique Janssens
Tijn van Lange
Jan Maas
Erika Manders
Wim van Meurs
Marit Monteiro
Pepijn Reeser
Joost Rosendaal
Lennert Savenije
Daniëlle Slootjes
Nora Stel
Laura Stortelder
Erie Tanja
Nino Vallen

Eindredactie:
Julia McCall
Marit Monteiro
Erie Tanja
Pepijn Reeser

Lay out:
Nino Vallen

Druk:
Drukkerij Krips

Jaargang 26 (2007), afl. 2
ISSN 1566-1717
ET•VT verschijnt driemaal per
jaargang.

ET•VT wordt uitgegeven door de Vereniging Ex Tempore - Verleden Tijdschrift, Nijmegen, bestaande uit studenten en medewerkers verbonden aan de afdeling geschiedenis van de Radboud Universiteit Nijmegen.

Doel is, door middel van wetenschappelijke essays, vakinhoudelijke rubrieken en recensies informatie te verschaffen over het historisch bedrijf aan de RU, over geschiedbeoefening die met Nijmegen verband houdt en over actuele historische vraagstukken in het algemeen. Meer in het bijzonder wil het blad daarbij een forum zijn voor de Nijmeegse historische gemeenschap.

Redactiesecretariaat:
ET•VT, Postbus 9103, 6500 HD Nijmegen,
tel. 024 3612832, fax 024 3612807.
etvt@student.ru.nl
<http://www.ru.nl/etvt/>

Verenigingsbestuur:
Dr. J.G.M.M. Rosendaal (voorzitter), Ch. Dols (secretaris), dr. D. Slootjes (penningmeester), L. Savenije (PR).

Comité van Aanbeveling:
Prof. dr. R.A.M. Aerts, Mw Prof. dr. C.M.G. Berkvens-Stevelinck, prof. dr. L. de Blois, prof. dr. O.J. Hekster, prof. dr. P.M.M. Klep, prof. dr. P.G.J.M. Raedts, prof. Dr. P.J.A.N. Rietbergen.

Auteursaanwijzingen zijn te vinden op onze website.

Prijs van losse nummers: € 7,50. Verkrijgbaar op het secretariaat van Geschiedenis.

Abonnementsprijs voor de jaargang 2007: € 17,50 voor studenten; € 22,50 voor overigen.

Abonnementen kunnen worden verkregen door overmaking van het betreffende bedrag op giro-rekening 8169332 t.n.v. Ex Tempore - Verleden Tijdschrift, Nijmegen, onder vermelding van uw adres en studentnummer (indien van toepassing).

Inhoud

- **Redactioneel**
- *Marit Monteiro en Chris Dols*
Portret van een processie **85**
De documentaire Heilige Rosa van Hans Heijnen
- *Luuk de Blois*
Omzien in verwondering: 27 jaar Nijmegen **97**
- *Chia-Chi Lin*
Household register data in colonial Taiwan: introduction and application **108**
- *Femke van Abeelen, Maaïke Derksen en Karlijn Olijslager*
De constructie van de freak **121**
Menselijke 'wonderen der natuur' tentoongesteld in freakshows. Wetenschap in negentiende-eeuws Nederland
- *Jan de Hond*
Geef de pen door **133**
- *Marjet Derks*
Boeken Top 5 **136**
- **Uit de Ivoren Toren** **141**
- **Recensies** **146**

Redactioneel

Zomerlectuur. Het woord staat niet in *Van Dale*, maar zal bij menigeen toch associaties oproepen. Luchtig, prikkelend en zonnig bijvoorbeeld; begrippen die horen bij het warmste seizoen zoals stevige kost past bij de wintermaanden. De editie van ET•VT die nu voor u ligt, valt in ieder geval qua verschijningsdatum onder de noemer zomerlectuur te scharen – of dat ook voor de inhoud geldt, mag u zelf beslissen.

Regisseur Hans Heijnen, die in Nijmegen politicologie studeerde, maakte vorig jaar de documentaire *Heilige Rosa*. Hierin portretteerde hij de overwegend oudere, vaak weemoedige en soms verbitterde leden van de Sittardse katholieke gemeenschap die de jaarlijkse processie in stand houden terwijl het publiek, in de beste zomertraditie, met een biertje op het terras zit. Marit Monteiro en Chris Dols spraken met hem over zijn laatste film.

Hoogleraar oude geschiedenis Luuk de Blois is niet meer in de zomer maar in de herfst van zijn academische loopbaan; op 22 juni 2007 hield hij zijn afscheidsrede. De redactie van ET•VT vroeg hem om een terugblik op zijn carrière en is bijzonder blij dat hij hiervoor tijd heeft gevonden. De Taiwanese promovenda Chia-Chi Lin staat aan het begin van haar academische loopbaan. Zij geeft inzicht in het historisch-demografisch onderzoek waar ze zich in Nijmegen mee bezig houdt. Tot slot hebben ook studenten een bijdrage geleverd aan dit nummer. Een van de nieuwe onderwijsvormen die de Bachelor-Masterstructuur met zich mee heeft gebracht, is het themacollege. In een multidisciplinaire collegereeks krijgen studenten de kans om zich intensief met een onderwerp bezig te houden. De Nijmeegse historici Geertje Mak en Inger Leemans gaven in 2006 het themacollege 'Gebiologeerd: Het wetenschapsspektakel in de 18e en 19e eeuw,' naar aanleiding waarvan drie studenten voor ET•VT een artikel hebben geschreven.

Ook in een zomernummer mogen de vaste rubrieken niet ontbreken. Marjet Derks toont ons haar favoriete lectuur in de Boeken Top 5, Jan de Hond schreef dit maal de column 'Geef de pen door' en natuurlijk vind u in deze editie recensies, nieuws over de Nijmeegse afdeling in *De Ivoren Toren*.

De redactie wenst u veel leesplezier toe.

• De eindredactie

Marit Monteiro en Chris Dols

Portret van een processie

De documentaire Heilige Rosa
van Hans Heijnen

Jaarlijks trekken meer dan 1000 mannen, vrouwen en kinderen op de laatste zondag van augustus mee naar de kapel van Sint Rosa op de Kollenberg, vlak buiten het Limburgse Sittard. Deze Sint Rosaprocessie bestaat al sinds 1675. Achter de schermen van deze processie en in de stad Sittard, die het decor ervan vormt, is inmiddels veel veranderd. Voor veel katholieken uit Sittard en omgeving is deze dag, gevuld met aandachtige gebeden en gezangen en omgeven door wierook, een hoogtepunt in het jaar.¹ Maar voor anderen is deze religieuze manifestatie vooral een interessant decor voor meer wereldlijk vertier en vermaak. Zittend op terrasjes, onder het genot van een hapje en een drankje, aanschouwen zij een eeuwenoude traditie. Voor hen is de dag van de processie er vooral een vol historisch entertainment, te vergelijken met een uitje naar een historisch themapark, maar dan goedkoper. Tekenend voor deze situatie is dat de woorden 'Sint Rosa' velen eerder doet denken aan de gelijknamige kermis dan aan de eeuwenoude processie.² Regisseur Hans Heijnen heeft deze paradox op haarscherpe wijze vastgelegd in de documentaire *Heilige Rosa* (2005). De NPS zond deze documentaire uit op 1 februari 2006 en hij was nogmaals te zien tijdens het Nederlands Film Festival in oktober van datzelfde jaar in Utrecht.³ Vlak daarna was Hans Heijnen te gast op de Radboud Universiteit (RU) in het kader van de Week van de Geschiedenis rond het thema 'geloof en bijgeloof'. Wij vroegen hem naar zijn motivatie

¹ Vgl. K. Ribbens, *Een eigentijds verleden. Alledaagse historische cultuur in Nederland, 1945-2000* (Hilversum 2002) 85.

² Zie hiervoor de weblog van een Sittardenaar, 28-08-2006, in te zien via: www.oetsitterd.nl. Vgl. de uitzending 'Tradities in ere houden' van de programmareeks 'Ziel en Zaligheid', nog in te zien via: http://www.katholiek Nederland.nl/ziel_zaligheid/archief/2007. Bezoekdatum websites: 08-04-2007.

³ De documentaire is via het internet nog steeds te zien. Zie hiervoor: <http://www.vpro.nl/programma/dokwerk/afleveringen/26339205/>. Vgl. ook de uitzending 'Tradities in ere houden'. Bezoekdatum websites: 08-04-2007.

om deze documentaire te maken.⁴ In deze bijdrage belichten we eerst de paradoxale rol van bedevaarten en processies zoals die ter ere van Sint Rosa. Het proces van ontkerkelijkheid, dat zich onder katholieken sinds de jaren 1960 aftekent, ging in de jaren 1980 en 1990 gepaard met een revival van bedevaarten en processies. Heijnen laat met zijn documentaire zien dat voorzichtigheid geboden is met de interpretatie van deze ervaring. De tweede paragraaf biedt een historisch overzicht van het ontstaan en de ontwikkeling van de Sint Rosaprocessie. In de derde en de vierde paragraaf gaan we nader in op de documentaire, de hoofdpersonen en de ambities van de documentairemaker.

Nederland gelooft.....in wat?

In 1997 voorspelden de godsdienstsociologen Joep de Hart en Jos Beckers dat in 2020 73% van de Nederlandse bevolking buitenkerkelijk zal zijn.⁵ Van degenen die dan tot de 'kerkelijken' behoren, is 10% katholiek, 8% moslim en 4% lid van de Protestantse Kerk in Nederland (PKN, waarin hervormden, gereformeerden en luthersen in 2004 zijn opgegaan). Anno 2007 is 60% van de Nederlanders buitenkerkelijk.⁶ Opmerkelijk genoeg is in de afgelopen tien jaar het aantal Nederlanders dat zich gelovig noemt gedaald van 67% naar 62%. Er is dus niet alleen sprake van een verzwakking van de band met traditionele vormen van kerkelijkheid, maar ook van een daling van gelovigheid. De secularisering gaat door en religieus Nederland is onoverzichtelijk, zo kunnen de conclusies van het jongste onderzoek *God in Nederland 1996-2006* worden samengevat, die op 14 april jongstleden zijn gepresenteerd.⁷ Dat er relatief veel gelovigen, maar weinig 'kerkelijken' in ons land zijn, illustreert de innerlijke distantie die vele Nederlanders sinds de jaren 1960 hebben ontwikkeld ten opzichte van de kerk waarin zij misschien nog wel geboren zijn, maar uiteindelijk niet zijn gebleven. Volgens de cijfers van het KASKI, die tot en met 2005 zijn bijgewerkt, telde ons land eind van dat jaar ruim 4,4 miljoen katholieken, 27% van de bevolking (tegenover 31,7% in 2000). Het merendeel van hen gaat niet regelmatig naar de kerk en dat verklaart ook waarom de opgaven

⁴ De bandopname van dit interview berust onder de naam 'Week van de Geschiedenis 2006' in de archieven van het Katholiek Documentatie Centrum (KDC) te Nijmegen. Waar in dit artikel citaten worden gebruikt, zijn deze soms omwille van de leesbaarheid bewerkt, zonder dat dit van invloed is op de toon en de betekenis ervan.

⁵ Gerard Dekker, Joep de Hart en Jan Peters, *God in Nederland 1966-1996* (Amsterdam 1997).

⁶ Joep de Hart, Gerard Dekker en Ton Bernts, *God in Nederland 1996-2006* (Kampen 2007) 16.

⁷ Zie tevens Gerard Dekker, 'Hij keert echt niet terug in Nederland', *Trouw*, 07-04-2007, *Letter en Geest*, 2-3.

van mensen zelf een veel lager percentage laat zien, namelijk 16%.⁸ Tussen 1995 en 2000 halveerde het aantal kerkbezoekers van ruim 800.000 naar ruim 400.000, tussen 2000 en 2005 nam dit aantal nog eens af met bijna 100.000.⁹ Of deze relatieve vertraging erop wijst dat de leegloop van de kerk afvlakt, zoals de bisschoppen hopen, is echter de vraag.¹⁰ Interessant is dat zich een nieuwe 'harde kern' van katholieken aftekent, die deels bestaat vrouwen en mannen uit de leeftijdscategorie tussen de 18 en de 30, deels uit zestigplussers.¹¹

Hoewel het merendeel van de Nederlanders buitenkerkelijk is, wijzen cijfers uit dat anno 2004 maar liefst 43 % van de Nederlanders in wonderen gelooft (tegenover 31% in 1991). Ook het aantal mensen dat gelooft in een leven na de dood is sinds 1985 gestegen van 27% naar 37% in 2002 en 40% in 2006.¹² Dat er een hemel bestaat, geloofde in 1985 nog maar 18%, terwijl dat tegenwoordig voor 25% een gegeven is waar men zich aan vasthoudt. Deze gegevens illustreren bovenal dat het proces van secularisering, dat de geschiedenis van de twintigste eeuw tekent, bijzonder grillig verloopt. Het failliet van de seculariseringstheorie, een product van het Verlichtingsdenken, wordt door (religie)historici onderkend.¹³ Geloof blijkt wereldwijd een ankerpunt voor individuele en collectieve identiteiten die onder druk komen te staan door economische schaalvergroting, globalisering, gewapende conflicten en internationale politieke verhoudingen. Politiek gemotiveerd religieus radicalisme wereldwijd en christelijk gemotiveerde politiek in de Verenigde Staten vormen in dit opzicht de uitersten van een breed spectrum.

In Nederland tekent zich, net als in andere West-Europese landen, voor de christelijke kerkgenootschappen een ontkoppeling af van kerken als instituten enerzijds en de vormen die religie in de hedendaagse samenleving aanneemt anderzijds. De ervaring van bedevaarten en processies in de jaren 1980 en 1990 illustreert dit. Onlangs kon de zeshonderdste bedevaartplaats toegevoegd worden aan de inventarisatie van Nederlandse bedevaartplaatsen, die vanuit

⁸ De Hart e.a., *God in Nederland*, 14.

⁹ http://www.ru.nl/kaski/kerkelijke/statistiek_van_de_rl/. Bezoekdatum website: 08-04-2007.

¹⁰ Adrianus Simonis, 'De God van Nederland is bezorgd', *Trouw* 18-12-2006, *De Verdieping*, 6-7.

¹¹ Lieke Nieber, 'Geloof uit het verdomhoekje', *NRC Handelsblad*, 08-08-2006.

¹² De Hart e.a., *God in Nederland*, 48-49.

¹³ Hugh McCleod and Werner Ustorf (red.), *The decline of Christendom in Western Europe, 1750-2000* (Cambridge 2003).

het P.J. Meertens-instituut wordt gecoördineerd.¹⁴ Deze opleving ging en gaat doorgaans gepaard met een rijke 'invention of tradition' en weerspiegelt nu eens een behoudend katholicisme, dan weer een pluralistische geloofsbeleving. Beide elementen zijn herkenbaar in de Sittardse Rosaprocessie.

De Sittardse Rosaverering

De wortels van de Sittardse Rosaverering liggen in de zeventiende eeuw.¹⁵ De verering van de Peruaanse dominicanes Rosa van Lima (1586-1617) werd vooral door de plaatselijke dominicanengemeenschap, die voor de stad van groot belang was, gestimuleerd.¹⁶ Maar de Rosaverering kreeg in Sittard pas echt voet aan de grond toen in 1668, enkele weken nadat Rosa van Lima zalig was verklaard, een ernstige dysenterie-epidemie de stad een zware slag toebracht.¹⁷ Het stadsbestuur besloot de zalige Rosa van Lima tot beschermheilige tegen besmettelijke ziekten en tevens tot stadspatrones uit te roepen. De inwoners van Sittard beloofden haar feestdag, de laatste zondag van augustus, elk jaar opnieuw te vieren. Een traditie was geboren. Om deze traditie kracht bij te zetten werd in 1675 de Sint Rosakapel op de Kollenberg gebouwd, die tot op de dag van vandaag het middelpunt van de verering is. Een belangrijk onderdeel van de verering werd de jaarlijkse Sint Rosaprocessie. De Sittardse devotie tot de Heilige Rosa kende zowel pieken als dalen. Tot aan de Franse tijd was zij populair. Deze populariteit is terug te voeren op de gevolgen van diverse besmettelijke ziekten die de stad, met name tussen 1777 en 1779, teisterden. In de Franse Tijd nam de verering iets af. Vanaf 1866, toen er in Sittard een cholera-epidemie heerste, leefde de verering weer langzaam maar zeker op. Waar in het jaar 1875 het tweehonderdjarig bestaan van de Sint Rosakapel tamelijk ingetogen

¹⁴ Peter Jan Margry en Charles Caspers (red.), *Bedeplaatsen in Nederland* (4 dln.) Hilversum 1997-2004; www.meertens.knaw.nl/bol/. Bezoekdatum website: 08-04-2007. Voor de jongste toevoeging: Alexandra Klaus, 'Tilligte heeft Nederlands jongste pelgrimsoord', *Trouw* 10-03-2007, *De Verdieping*, 10-11.

¹⁵ Tenzij anders vermeld, leunt de onderstaande beschrijving op de bijdrage van Jo Kreukels over de Sittardse St. Rosaverering in: Peter Jan Margry e.a. (red.), *Bedeplaatsen in Nederland, dl. 3: Limburg* (Amsterdam en Hilversum 2000) 890-900.

¹⁶ Voor het belang van de Sittardse dominicanengemeenschap tot 1797 zie: Chris Dols, 'De vrijheidsboom vergalt – anti-Franse sentimenten van predikbroeder Nicolaus Hyacinthus Zelis', in: *Historisch Jaarboek voor het Land van Zwentibold* 28 (2007): ter perse. Vgl. voor de periode na 1797: E.G. Bary, 'De dominicanen en Sittard na de opheffing van het convent in 1797', in: *Historisch Jaarboek voor het Land van Zwentibold* 22 (2001) 91-105.

¹⁷ Op 9 september 1668 werd Rosa van Lima zalig verklaard en op 12 april 1671 volgde haar heiligverklaring.

werd gevierd, werden de jubilea in 1925, 1950 en 1975 (jaren waarin de kapel respectievelijk 250, 275 en 300 jaar oud was) juist uitbundig gevierd. In 1950 werd de belofte van verering bovendien hernieuwd door de toenmalige burgemeester Coenders. Tot op de dag van vandaag leeft de Sittardse voorliefde voor 'ut maedje van Zitterd' (het meisje van Sittard) voort, met nog altijd als hoogtepunt de jaarlijkse processie die op de laatste zondag van augustus door de Sittardse straten trekt.

Heilige Rosa, Stadspatrones van Sittard. Bidprentje uit 1925. Bron: Stadsarchief Sittard-Geleen: glasplatencollectie.

vraag of het 'Sint' niet beter achterwege kon blijven bij het jaarlijkse festijn.¹⁸ Dat was al omgedoopt van Sint Rosa Feesten tot Sint Rosa Festival. Die strijd om het woordje 'Sint' illustreert het punt dat Heijnen met zijn documentaire probeert te maken: gaat het om geloof of om folklore en vermaak?

¹⁸ Vgl. het artikel 'Politiek Sittard wil Sint-Rosafestival terug', *Limburgs Dagblad*, 30-07-2006.

Regisseur Hans Heijnen op Locatie in Coober Pedy, Australië. Bron: Particulier archief Hans Heijnen.

The Making of Sint Rosa

Hans Heijnen studeerde politicologie aan Katholieke Universiteit Nijmegen, zoals de RU toen nog heette. In 1981 stapte hij over naar de Filmacademie in Amsterdam. Na zijn afstuderen in 1985 schreef hij diverse speelfilmscenario's. Vanaf 1988 werkte hij als freelance- documentairemaker voor de NOS/NPS en de VPRO. Zijn werk is diverse malen onderscheiden. In 1996 kreeg hij het Gouden Kalf van de speciale juryprijs voor zijn documentaire oeuvre. Heijnen doet het voorbereidende onderzoek voor zijn documentaires het liefst zelf en voelt zich, afhankelijk van het onderwerp, soms een historicus. Hij kiest vertrouwde, maar ook exotische locaties, zoals voor *Walgett War* (1999/2000), een korte film over een kleine gemeenschap in Australië waarin blanken zich benadeeld voelen ten opzichte van de Aboriginals die getalsmatig in de meerderheid zijn. In 1997/1998 produceerde hij een lange documentaire getiteld *Bokken en geiten* over de rivaliteit tussen twee harmonieën die tot de wereldtop behoren, uit hetzelfde Limburgse dorpje Thorn van 2.500 inwoners. Opmerkelijk is zijn voorliefde voor thema's en locaties die iets met geloof te maken hebben. Zo ook *Heilige Rosa*. Gevraagd naar zijn motivatie om deze documentaire te maken, vertelt Heijnen:

'Het viel mij op als ik in Sittard kwam (...), waar mijn ouders en familie wonen, dat ik dan, in tegenstelling tot Maastricht, nog heel veel nonnen op straat zag lopen.

Je zag dat veel mensen nog voor de lol naar de kerk gingen. Niet zozeer uit geloofsovertuiging, maar om te kijken hoe mooi de basiliek er weer bij stond, zo met Kerstmis. (...) Op een zondag was ik er toevallig en zag ik de Rosaprocessie, en toen kreeg ook meteen het idee dat er eigenlijk qua uiterlijk niks veranderd was in als die jaren. Dat intrigeerde mij, waarom dat in Sittard nog op de een of andere manier zo krampachtig werd vastgehouden.'

In zijn documentaire brengt Heijnen een kleine groep Sittardse katholieken in beeld die ervoor zorgt dat tradities als de Sint Rosaprocessie in stand blijven. Onder hen is de acoliet (volwassen misdienaar) Jacques Pfenning. Hij geeft leiding aan een aanzienlijke groep van acolieten, onder wie ook zijn eigen zoon. Pfenning vervulde tijdens de voorbereidingen een sleutelrol voor Heijnen, omdat hij alle geestelijken en hun voorgangers kent en heeft meegemaakt. Ruim driekwart jaar voordat de opnamen voor de documentaire begonnen, had Heijnen een gesprek met hem. Deze fase bestempelt hij als 'research':

'Je gaat gewoon eerst met al die mensen praten en kijken. Dan schrijf je een scenario. Globaal, in zoverre je een script kan schrijven over iets dat zich nog in de werkelijkheid moet afspelen. (...) Dan weet je wel zo ongeveer wat je wilt hebben, waarnaar je op zoek bent. En dat probeer je steeds te filmen.'

Bij Pfenning bespeurde hij in eerste instantie een aarzeling om mee te werken. Pfenning heeft dat later, toen de opnamen in volle gang waren, beaamd. Het was niet de eerste keer dat er opnames door cameraploegen gemaakt werden, maar die lagen in zijn beleving eerder in de sfeer van het 'aapjes kijken'. Vanaf het moment waarop hij merkte dat Heijnen een serieuze documentaire wilde maken, werkte hij enthousiast mee. De fragmenten van persoonlijke gesprekken met Pfenning zijn bijzonder omdat hij hierin openhartig vertelt over zijn geloofsleven, zijn verhouding met God en de relatie met de plaatselijke geestelijken. Praten met God doet hij wel ('Ich kal waal mit Hem'), maar biechten niet. Als acoliet kent hij immers al die priesters zo goed, dat dit zijns inziens afbreuk doet aan het privé karakter van de biecht.

Met Pfenning praat Heijnen in het lokale dialect, dat in de documentaire wordt ondertiteld. Heijnen heeft daar bewust voor gekozen. Bij zijn film over de fanfares in Thorn had hij al gemerkt dat het lokale dialect 'de taal van de emotie' is, waardoor de afstand tussen de maker van de documentaire en de mensen die hij in beeld brengt, zo klein mogelijk kan worden gehouden. Wie de documentaire kent of deze gaat bekijken, zal zien dat de aanwezigheid van de camera ook van invloed is op de houding van de hoofdpersonen. De jonge en ambitieuze kapelaan Krewinkel lijkt gedurende de film steeds meer in

zijn rol te groeien. Hij doet zich gelden als een 'hardliner' binnen de kerk, die liever zou kiezen voor een kleine kerk vol vurige gelovigen dan voor een grote kerk met lauwe volgelingen. We zien hem in de documentaire verwoede pogingen doen om de communicantjes in spe een instant heropvoeding te geven (doe je pet af, wees eens stil) tijdens de generale repetitie van de viering van de eerste communie. Over het geroezemoes in de kerk, gevuld met ouders en grootouders die met digitale foto- en videocamera's de ceremonie vastleggen, beklaagt hij zich tijdens het overleg van de pastores. Dat vindt wekelijks plaats onder leiding van deken Van Rens. Die is bepaald niet gecharmeerd van zijn jonge collega, zo blijkt uit een onthullend stukje film van Heijnen, waarin de kijker zich een vlieg op wand van de pastorie waant. Er ontspint zich een discussie over de vervanging van vitrage (glasgordijnen, zoals ze in Limburg zeggen) die de (machts)verhoudingen tussen deken en kapelaan scherp in beeld brengt. Heijnen leidt de scène in met het droge commentaar dat Krewinkel naar Maastricht zal verhuizen en de deken daar niet zo rouwig om is.

Deze scène heeft Heijnen zelf verrast, omdat hij niet verwacht had dat de betrokken priesters zo open zouden zijn. Hij schrijft dit toe aan het feit dat hij gedurende de twintig opnamedagen vrijwel voortdurend heeft meegelopen, waardoor degenen die hij beeld bracht, zich steeds minder bewust waren van zijn aanwezigheid. De genoemde scène laat zien dat dit hem hier gelukt is.

Desgevraagd liet Heijnen weten dat hij van geen van beiden, Krewinkel noch Van Rens, bezwaren heeft gehoord over deze scène. Heijns beleid is om in principe nooit iets te verwijderen. Soms maakt hij vooraf afspraken met mensen over wat wel of niet gevraagd mag worden. Heel soms stellen mensen de eis om vooraf de ruwe versie van de documentaire te mogen zien om deze te kunnen controleren op de juistheid van feiten. Ook in dit opzicht is Heijns werkwijze vergelijkbaar met die van een historicus die bijvoorbeeld met mondelinge bronnen werkt.

Gedifferentieerd beeld

Heijnen brengt de paradox van de secularisering met verschillende soorten uitgekende beelden op een gedifferentieerde manier in kaart. Zo zien we hoe druk het is in de Sittardse Sint Petruskerk voor de plechtigheid van de Eerste Heilige Communie. Deze communicantjes en hun ouders komen echter niet naar de gezinsmissen die daaraan voorafgaand worden georganiseerd. Ook de rest van het jaar schitteren ze door afwezigheid in de kerk, tot ergernis van de reeds genoemde Krewinkel. Volgens hem vervult de kerk in dit licht nog slechts een 'ceremoniële functie', die niet om 'de inhoud' draait, maar slechts om

de 'rites'. Zo simpel is het misschien niet. De kerk hoort voor velen in Sittard nog altijd bij hun leven, al is het niet meer wekelijks, laat staan dagelijks. Sommige tradities worden in ere gehouden, maar zijn inmiddels grondig van betekenis veranderd. Opnames van jonge misdienaars en misdienettes in opleiding laten dat zien. Misdienaar zijn is vandaag de dag niet meer een vorm van geloofsovertuiging maar een vorm van vrijetijdsbesteding, zoals een lidmaatschap van de Scouting dat ook is. En zo kijken de betrokken jongeren en hun ouders er ook letterlijk tegenaan. Krijgen de jongeren het te druk, dan behoort de hulp in de kerkdienst tot 'een van de eerste clubjes' die aan de kant worden geschoven, aldus Krewinkel. Tegenover de jonge, maar strenge Krewinkel positioneert Heijnen de veel oudere en mildere pastoor Von Pey. Hij was jarenlang missionaris in Nieuw Guinea en vertelt smakelijk over de lokale praktijk van het koppensnellen. Hans Heijnen vraagt hem of ook Nederland onderhand niet een missionaris nodig heeft. Von Pey vindt van niet, ook al betreurt hij dat veel mensen hun geloof kwijt lijken te zijn. In deze scène contrasteert Heijnen niet alleen Von Pey met Krewinkel, maar ook de geestelijke armoede van rijke Nederlanders tegenover de materiële armoede van inwoners van ontwikkelingslanden.

Op Goede Vrijdag zien we een kleine groep de kruisweg bidden in de Sint Petruskerk, optornend tegen het aanzwellende geluid van het smartlappenfestival dat in een café aan de Sittardse markt plaatsvindt. Dat zou vroeger niet gebeurd zijn, aldus Pfenning, toen Goede Vrijdag mensen nog iets zei als moment van bezinning dat het hoogtij van Pasen inluidt. Respectvol belicht Heijnen de kleine, maar harde kern van overtuigde gelovigen, die met trots en bezieling hun 'katholiek-zijn'

Momentopname van de St. Rosaprocessie. Foto uit 1925. Bron: Stadsarchief Sittard-Geleen: glasplatencollectie J. Wilms.

Momentopname van de St. Rosaprocessie. De St. Rosaprocessie op een foto uit 2003 (stadsarchief Sittard-Geleen: collectie P. Boslelie).

uitdragen. In deze mensen – het zijn vooral mannen – is hij voornamelijk geïnteresseerd. Zij maken 'de show, het theater', zij blijven 'de kar nog trekken'. Des-gevraagd geeft Heijnen toe dat de vrouwen in Sittard, zoals elders in de katholieke kerk, de steunpilaren zijn. Maar daar valt verder niet zoveel over te zeggen. Meer is daarentegen te vertellen over de carmelites Elvira Maria: een bekeerlinge, 38 jaar oud, afkomstig uit een niet-godsdienstig milieu en opgegroeid in Gouda. Zij is ingetreden in een behoorlijk vergrijsde zustergemeenschap op de Kollenberg en het werven van nieuwe roepingen behoort tot haar taken. We zien haar een groepje van vier jonge vrouwen, onder wie enkelen afkomstig van de Nederlandse Antillen, aanmoedigen om zich over te geven aan hun liefde voor Jezus. De vrouwen aarzelen, zijn onzeker en Elvira Maria houdt hen voor dat ze niet hoeven te wachten op een e-mail van Hem, want die komt er niet. Ook voor haar was dat niet het geval. Geleidelijk is ze naar haar roeping toegegroeid en we zien in de documentaire hoe ze haar tweede tijdelijke professie doet. We zien haar ook autorijden, met in de linkerhand een rozenkrans – 'handsfree' bidden is er niet bij. Elvira Maria en de andere kernleden van de lokale kerk zien we terug in de jaarlijkse Sint Rosaprocessie. Terwijl zij zich door de straten van Sittard begeven naar de Sint Rosakapel op de Kollenberg en daar bidden, zoomt Heijnen tussen hen door in op de terrasjes, waar mensen keuvelen, drinken en het hele schouwspel gadeslaan.

De vraag is gerechtvaardigd of het Sittard, dat in deze documentaire wordt getoond, representatief is voor Zuid-Limburg, ooit een nagenoeg homogeen katholieke regio.¹⁹ Heijnen laat zich daar zijdelings over uit. Hij houdt het erop dat de samenvoeging van de gemeenten Sittard en Geleen de secularisering van Sittard een flinke impuls heeft gegeven. Geleen kent 'meer import, net zoets als Heerlen, dus niet zo'n traditioneel Limburgs dorp' waar men minder hecht aan religieuze tradities.

Besluit

De KRO heeft besloten om de Sint Rosaprocessie dit jaar rechtstreeks uit te zenden, als voorbeeld van een authentieke religieuze traditie. Inmiddels is deze processie allang geen lokaal fenomeen meer, maar uitgegroeid tot een 'mega reli-event'. Dit mega-karakter dankt zij vooral aan het contrast met de relatief lege kerken, ook in Sittard. Deelnemers komen uit heel Nederland en uit zelfs uit de buurlanden Duitsland en België. Heijnen brengt niet in beeld wie deze processie nu aantrekt en waarom. Hij concentreert zich op de 'harde kern', de 'trekkers' of de 'draggers' die deze processie levend houden en die de kaders scheppen voor de schaal van de processie die media-aandacht genereert. De toewijding van die dragers is veelzeggend, maar de verschillen tussen de generaties zijn dat evenzeer. De geëngageerde acoliet Pfenning en pastoor Von Pey lijken een grotere distantie tot de kerk als instituut te bewaren dan kapelaan Krewinkel of zuster Elvira Maria. Tegenover hun relativisering plaatsen zij de onwrikbare keuze, voor God, geloof én kerk. Waar Pfenning en Von Pey (die zeer liefdevol spreekt over zijn kazuifels [liturgische priester gewaden]) trouw zijn aan de oude vormtaal en symboliek, verkennen Krewinkel en Elvira Maria hoe zij deze taal kunnen actualiseren om anderen, met name jongeren, tot een even compromisloze keuze te animeren als zij zelf hebben gemaakt. Dat dit een haast onmogelijke opgave is in een samenleving die zichzelf in de kern steeds minder als christelijk verstaat, brengt Heijns documentaire scherp in beeld.

Marit Monteiro is hoogleraar geschiedenis van het Nederlands kato-

¹⁹ Vgl. J. Peters, 'Religie in meervoud. De drie grote confessies', in: O. Schreuder e.a. (red.), *Religie in de Nederlandse samenleving* (Baarn 1990) 42-65, aldaar: 55-65. Vgl. ook het proefschrift van Kim Knibbe: *Faith in the Familiar: Continuity and Change in Religious Practices and moral orientations in the south of Limburg, the Netherlands*, dat zij op 22 maart van dit jaar aan de Vrije Universiteit verdedigde, maar dat we bij het schrijven van dit artikel nog niet konden raadplegen.

licisme aan de Radboud Universiteit. Zij leidt het onderzoeksprogramma Katholieke intellectuele voorhoedes: dragers van traditie en moderniteit (1900-2000). Samen met Gian Ackermans redigeerde zij de bundel Mannen Gods. Clericale identiteit in verandering (Hilversum: Verloren) die binnenkort verschijnt. Dit jaar verschijnt tevens van haar hand Gods Predikers. Dominicanen in Nederland (1795-2000) (Hilversum: Verloren).

Chris Dols studeert sinds 2004 geschiedenis aan de Radboud Universiteit Nijmegen. Naast redactielid is hij redactie- en bestuurssecretaris van Ex Tempore Verleden Tijdschrift (ET•VT). Verder is hij bestuurslid van de Kring De Westelijke Mijnstreek van het Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap (LGOG). Dit jaar verschijnt van zijn hand De Geesel der Eeuw. Een kennismaking met de katholieke drankbestrijding in Nederland, 1852-1945 (Zaltbommel: Aprilis).

Luuk de Blois

Omzien in verwondering: 27 jaar Nijmegen

De redactie van ET•VT heeft mij gevraagd om voor dit tijdschrift bij het einde van mijn loopbaan een terugblik te maken over de 27 jaar waarin ik hier gewerkt heb. Gaarne geef ik gevolg aan dit verzoek. Ik stop per 10 april 2007 met mijn werk in onderwijs, organisatie en bestuur. Met onderzoek en het begeleiden van promovendi ga ik nog wel jaren verder, als mijn gezondheid het toelaat. Gunstig is in dat verband dat ik van 2007-2009 nog een werkplek op het instituut zal hebben.

De eerste tien jaren, 1980-1990

Ik ben op 1 september 1980 als hoogleraar Geschiedenis en Staatsinstellingen van de Grieken en Romeinen begonnen te werken aan de (toen nog) KU Nijmegen. Dat is de officiële titel van mijn leeropdracht, die in de wandeling aangeduid wordt als Oude Geschiedenis.

Wat ging eraan vooraf? Ik ben geboren in Vlaardingen op 31 juli 1944, vlak voor de hongerwinter in het laatste oorlogsjaar, wat wel de reden moet zijn dat ik maar 1,70 meter lang ben. Ik kom uit een gereformeerd gezin en ben officieel nog steeds lid van de PKN, de verenigde protestantse kerk in Nederland. Mijn middelbare school was het Groen van Prinstererlyceum te Vlaardingen, waar ik in 1962 eindexamen gymnasium A gedaan heb. Daarop volgden de studies Klassieke Talen en Geschiedenis aan de Vrije Universiteit te Amsterdam, van 1962-1968. In 1968 ben ik met lof afgestudeerd bij Klassieken, met als hoofdvak Oude Geschiedenis. Het aanvullend doctoraal Geschiedenis heb ik pas gedaan in 1976, nog na mijn promotie, die op 11 januari 1974 viel, midden in de oliecrisis. Ook bij mijn promotie kreeg ik het iudicium 'met lof.' Het onderwerp was 'De politiek van keizer Gallienus (253-268 na Chr.).' Van 1965-1968 ben ik student-assistent aan de VU geweest en van 1968-1980 was ik daar wetenschappelijk medewerker Oude Geschiedenis.

We hadden in die tijd allemaal bijbaantjes. Ik ook, van 1972-1986 gaf ik één weekend in de maand les aan een instituut waar men een lesbevoegdheid Geschiedenis kon halen, de Vrije Leergangen te Amsterdam. In zo'n weekend gaf ik daar op vrijdagavond les van 19-22 u. en op zaterdag van 13.15-17.30u. In die uren werd de hele geschiedenis van het antieke Egypte en Voor-Azië en van de oude Grieken

De Blois tijdens een studieries in de jaren tachtig.

en Romeinen cursorisch behandeld, met als doel de deeltijdstudenten van die opleiding een goede kans te geven bij de tentamens. Uit het dictaat dat ik daar ontwikkeld heb, is uiteindelijk mijn deel van het handboek 'Kennismaking met de oude wereld' ontstaan. De eerste druk daarvan is in 1983 verschenen; er zijn er in het Nederlandse taalgebied nu (= maart 2007) 24.500 exemplaren van verkocht en er zijn bovendien Engelse, Duitse, Koreaanse en Iraanse edities van verschenen.

Waarom stapte ik in 1980 van de VU over naar de KU Nijmegen? Eigenlijk had ik daar niet veel diepe redenen voor: ik heb gesolliciteerd op een advertentie in de krant, het leek me wel leuk eens aan een andere universiteit te werken en in die tijd leek Oude Geschiedenis aan de VU niet zeker te zijn van continuering van de leerstoel, na de op handen zijnde pensionering van mijn voortreffelijke leermeester prof.dr. G.J.D. Aalders. De situatie die ik in september 1980 in Nijmegen aantrof, was wel geheel anders dan wat we bij Geschiedenis en Klassieken nu om ons heen zien. Geschiedenis was verenigd in een zogenaamde sectie (nu heet dat afdeling), die bestond uit vier vakgroepen: Middeleeuwse Geschiedenis, Nieuwe Geschiedenis (vóór 1870), Nieuwste Geschiedenis en Economische en Sociale Geschiedenis. Dat waren de vier traditionele hoofdvakken. Oude Geschiedenis hoorde toen bij de sectie Klassieken, samen met Grieks, Latijn, Oudchristelijk Grieks en Latijn, Klassieke Archeologie en Provinciaal-Romeinse Archeologie, maar draaide bij Geschiedenis als vijfde hoofdvak wel mee in het studiecursus. In 1993 is Oude Geschiedenis getransfereerd naar Geschiedenis, maar is bij Klassieken één van de vaste onderdelen en afstudeerrichtingen gebleven.

Geschiedenis had toen veel studenten. Op de top, ca. 1980-1981, zijn het er wel bijna 1100 geweest. Opgemerkt moet wel worden, dat het er ook zoveel waren omdat nogal wat oude stijl-studenten lang in de studie bleven hangen: soms wel 8 of 9 jaar. Maar de aantallen

eerstejaars mochten er ook zijn. Geschiedenis had hier tegen 1980 een numerus fixus van 141 eerstejaars studenten. Ik herinner mij dat cijfer uit de jaren waarin ik actief was in de sectie Geschiedenis van de Academische Raad, een landelijk orgaan waar alle secties Geschiedenis in den lande deel van uitmaakten. Na 1982, het jaar waarin de vierjarige studie is ingevoerd, is het aantal gaan dalen, tot een dieptepunt in 1998, waarna het weer geleidelijk is gaan stijgen. De studentenpopulatie was rond 1980 zeer divers. Er waren eeuwige studenten en universiteitsbezettende activisten bij, die de studie als nevenactiviteit behandelden, maar net zo goed mensen die zich met grote inzet aan de studie wijdde en een grote belezenheid op wisten te bouwen, met lofwaardig enthousiasme en ondanks de toen snel verslechterende beroepsperspectieven. Tegenwoordig zijn de studenten op school volgens mij meer getraind in vaardigheden dan in leerwerk en het doornemen van dikke folianten, daar ligt een duidelijk verschil. Dat wil helemaal niet zeggen dat ik studenten van nu minder zou vinden. Ik behoor niet tot de mensen die vinden dat vroeger alles beter was.

De studenten hadden in de jaren tachtig een sterke positie in het bestuur van de sectie: de sectievergadering was de baas en daarin hadden de studenten de helft van de stemmen. Sectievergaderingen konden soms lang duren. Eens per maand op maandagmorgen van 9.00-13.30u., met de hele vaste staf en een ongeveer even groot aantal studenten, was geen uitzondering. Er zijn er die dat tegenwoordig tijdverspilling zouden noemen. En dan: de bezettingen. Meteen in november 1980 maakte ik er al één mee, en er zouden er nog een paar volgen. De laatste vond plaats in mei 1985 en duurde lang, wel drie weken. Voor mij niet geheel ongunstig, ik heb in die drie weken een aanvraag voor NWO kunnen schrijven, die gehonoreerd is. Na de bezetting van mei 1985 is deze vorm van actie voeren snel in de grond gezakt, mogelijk door de studieduurverkortings, de verstrakking van de studiefinanciering en teleurstelling over resultaten die via bezettingen bereikt werden.

Voor de kleine staf Oude Geschiedenis was het in die eerste tien jaar (1980-1990) wel aanpoten. Anton van Hooff en ik – toendertijd de enige twee docenten in vaste dienst - moesten studenten Geschiedenis en Klassieken bedienen, in hoor- en werkcolleges, en bovendien kregen we al snel een beduidend aantal hoofdvakkers (scriptanten). In maart 2007 heb ik het eens uitgerekend aan de hand van de examenboeken Geschiedenis en Klassieken: tussen 1 september 1980 en 31 december 2006 zijn bij de leerstoel Oude Geschiedenis 199 studenten afgestudeerd met een doctoraal hoofdvakscriptie of een masterscriptie, 156 historici en 43 classici. Dan laat ik alle bijvakkers, die wel bij ons onderzoekscolleges volgden en soms ook tentamens deden, maar geen hoofdvakscriptie schreven, buiten beschouwing. Bovendien laat ik de

bachelorwerkstukken weg en besteed ik geen aandacht aan essays van buitenlandse Socrates-studenten. Van de 199 hoofdvakscripties heb ik er 131 begeleid. Er komt er binnenkort nog één bij.

Naast de onderwijstaak stond toch ook onderzoek: we publiceerden in die drukke tachtiger jaren met regelmaat wetenschappelijk werk en maakten boeken, artikelen en cursussen voor een breed nederlandstalig publiek. We hebben bijvoorbeeld samen met collega's uit Leiden en Amsterdam een Teleac-cursus 'Latijn & Romeinse cultuur' tot stand gebracht. Het daarbij behorende boek 'De Romeinse Wereld' wordt nog steeds op vele scholen gebruikt. Ik begon toen ook in kranten te schrijven, met name over onderwijs- en wetenschapsbeleid (Trouw, Haagsche Courant, Volkskrant, De Gelderlander, Intermediair en Het Binnenhof, 1988-1995). Van 1997 tot 1999 en weer van 2001 tot 2003 heb ik weer zoiets gedaan, nu in ORkonde, het orgaan van de ondernemingsraad van de KU Nijmegen.

Gelukkig kregen we via geslaagde aanvragen wel assistentie, zij het in tijdelijke dienst en vooral voor onderzoek. In de jaren tachtig hebben bij ons Paul Leunissen, Paul Vanderbroeck en Jaap-Jan Flinterman als onderzoekers gewerkt. De beide Paulen werden betaald door de Nijmeegse Letterenfaculteit en Jaap-Jan door NWO. Wim van Loon is van 1981-1989 docent zonder onderzoekstaak geweest. Paul Leunissen is gepromoveerd in 1989, op een prosopografisch werk over de Romeinse senaat van 180-235 na Chr. Na een postdoc-aanstelling (1990-1993), tijdens welke hij een flink aantal nog steeds bruikbare wetenschappelijke artikelen gepubliceerd heeft, is hij docent in het HBO geworden (Fontys, Tilburg). Paul Vanderbroeck is gepromoveerd in 1987, op een thema uit de geschiedenis van de Romeinse burgeroorlogen, en is na een opvallende carrière in het bedrijfsleven hoogleraar geworden aan een Amerikaanse universiteit in Genève, in Human Resource Management. Bovendien heeft hij een eigen adviesbureau. Jaap-Jan Flinterman is gepromoveerd in 1993, op Philostratus' biografie van Apollonius van Tyana, en is nu UD aan de VU te Amsterdam. Philostratus leefde in de eerste helft van de derde eeuw na Chr. en zijn held Apollonius was een neopythagorese wijsgeer en wonderdoener uit de eerste eeuw na Chr.

Alle drie onderzoekers hebben hun steentje meer dan bijgedragen in het onderwijs. Paul Leunissen heeft dat zelfs 12 jaar lang gedaan, van 1981 tot 1993. Ik had al die jaren de hoop dat hij ooit vast aangesteld zou kunnen worden, maar dat is helaas niet gelukt. Paul Vanderbroeck was één van mijn eerste Nijmeegse afgestudeerden en Jaap-Jan Flinterman was met mij "meegegaan" van de VU naar Nijmegen. Aan de VU had hij bij professor Aalders en mij gestudeerd.

In alle publicaties die we als Nijmeegse oudhistorici verzorgden lag

van meet af aan een duidelijk accent op de late Romeinse republiek en de daarop volgende periode van het Principaat (Romeinse keizertijd, 27 v.Chr.-284 na Chr.), en dat is in feite altijd zo gebleven. Van Hooff en ik richtten ons binnen dat kader vooral op maatschappelijke en politieke veranderingen, marginale groepen in de oudheid en antieke historiografie. Ik had in mijn VU-tijd daarnaast interesse gekregen voor de historie van de Grieken op Sicilië, maar dat is in Nijmegen bij Oude Geschiedenis altijd een persoonlijke hobby gebleven. Anton van Hooff had ook zo'n unicum: zelfdoding in de oudheid, het onderwerp waarover hij vanaf 1990 tot heden zijn belangrijkste wetenschappelijke stukken geschreven heeft.

De jaren 1990-2007

In 1989 liep de oude stijl-studie, met zijn lange studieduur, definitief af. In 1989-1990 werden de laatste oude stijl-doctoraalbullen uitgereikt, terwijl daarnaast reeds sedert 1986 studenten in het nieuwe vierjarige curriculum waren afgestudeerd, dat in 1982 zijn aanvang genomen had. Het heette toen "Tweefasenstructuur". Na een eerste fase van vier jaar zou voor extra goede studenten nog een tweede fase volgen, maar die is nooit tot stand gekomen en is in feite vervangen door het aio-stelsel. Pas nu in de BA/MA hebben we inderdaad twee fasen, bachelor en master.

Wij hebben bij Oude Geschiedenis in 1986 de eerste tweefasen-historicus afgeleverd: Pieter Schram (hij is helaas een paar jaar geleden dodelijk verongelukt).

Het in 1982 ingevoerde studiesysteem heeft tot september 1993 bestaan en kenmerkte zich door een zogenaamd "pyramidemodel": in het eerste jaar deden de studenten alle vijf "grote" hoofdvakken: Oudheid,

Middeleeuwen, Nieuwe Geschiedenis voor 1870, Nieuwste Geschiedenis en Economische en Sociale Geschiedenis; in het tweede jaar hielden ze er nog drie van over in de "voortgezette inleidingen" en deden ze bovendien een paar andere vakken; in het derde jaar kozen ze voor één hoofdvak en begon daarnaast een ruime "vrije ruimte" (aanvankelijk 63 ouderwetse studiepunten van 40 uur per punt). Dit systeem leverde ons nogal wat studenten op: de voortgezette inleiding Oudheid was best populair en werd geregeld gekozen naast b.v. Nieuwste/ Nieuwe Geschiedenis, Middeleeuwen/ Nieuwe Geschiedenis, of een andere combinatie. Persoonlijk vond ik het geen slecht systeem, ik kon er goed mee werken. De studenten hadden door de grote vrije ruimte

Luuk de Blois (Foto: Erik van 't Hullenaar)

de mogelijkheid Grieks en Latijn te leren, keuzevakken te volgen bij Archeologie en extra leeslijsttentamens of zelfstudiepakketten Oude Geschiedenis te doen. Van studentzijde zat er ook veel aantrekkelijks in: ze konden bij de vijf "grote" hoofdvakken afstuderen, maar ook bij de Geschiedenis van het Nederlands Katholicisme (GNK), Theorie der Geschiedenis of Gendergeschiedenis, en konden dan hun vrije ruimte gebruiken om hun hoofdvakstudie te verdiepen of om de breedte in te gaan door van alles naast hun hoofdvak te zetten. Het was volgens mij wel een relatief duur systeem.

In september 1993 begon een ander systeem, het "driestromenland", waarin vooral thematisch/chronologisch gewerkt zou worden, in de drie "perspectieven" Politieke Geschiedenis (PG), Economische en Sociale Geschiedenis (ESG) en Cultuur- en Mentaliteitsgeschiedenis (CMG), van oudheid tot heden. Ik heb toen meegedaan aan hoorcolleges ESG en hoor- en werkcolleges PG. Van Hooff zat meer bij CMG. Naast die drie stromen stonden nog steeds cursussen in andere geschiedenisvakken en een vrije ruimte, en nog steeds moest de student een afstudeervak kiezen uit het volgende palet: Oudheid, Middeleeuwen, Nieuwe Geschiedenis, Nieuwste Geschiedenis, ESG, Gendergeschiedenis, GNK, Theorie der Geschiedenis en vakken die binnengebracht werden door bijzondere leerstoelen. Het systeem is reeds per september 1997 afgelost door het zogenoemde studentgerichte onderwijs, dat inmiddels omgedoopt is tot student activerend onderwijs. Eerste- en tweedejaars historici werden in dit systeem via reeksen leertaken en handboekopdrachten (tijdbalken) geoefend. De grondgedachte was dat alles wat een student op die manier actief leert, beter beklijft en onthouden wordt. Ook met dit systeem is goed te werken.

De drie stromen bleven overigens wel gehandhaafd: arbeidsvelden en daarbinnen gekozen concrete themata uit de PG, ESG en CMG keerden in de leertaken van de propedeuse steeds terug in de opeenvolgende blokken Oudheid, Middeleeuwen, Nieuwe Tijd en Nieuwste Geschiedenis. Geleidelijk aan is deze strakke opzet losser geworden; tegenwoordig is er niet zoveel meer van terug te vinden. Thans hebben de studenten in het eerste jaar in de praktijk gewoon de opeenvolgende blokken, met nog wel een redelijk gespreide aandacht voor onderwerpen uit de PG, ESG en Cultuurgeschiedenis (CMG is CG gaan heten). In het tweede jaar zijn de drie stromen langer gehandhaafd, maar daar zijn ze in september 2005 opgegaan in de cursus Europa. De vrije ruimte is ook weg: deze is vervangen door drie te kiezen minoren. In de mainstream van de studie is in bachelor 3 en de master ook wel het één en ander veranderd. De student studeert nu af bij PG, CG en ESG na 1500, Middeleeuwen, Oudheid, Gendergeschiedenis of GNK, of nog iets anders, terwijl Nieuwe en Nieuwste Geschiedenis verdwenen zijn. Het blijft hier niet bij; binnenkort komen er in de masterfase nieuwe,

meer thematisch gerichte opleidingen aan. Voor Oude Geschiedenis zal dat een nauwe samenwerking met de mediëvisten opleveren, in een master "Rome en zijn erfgenamen", iets dat ik prima vind, een verfrissend idee. Winst is ook dat daarnaast een puur hoofdvakgerichte onderzoeksmaster is komen te staan, van twee in plaats van één jaar, waarin de student echt goed in dat ene afstudeervak geoefend gaat worden, bij voorbeeld in een goed gekozen palet van vakken die nuttig zijn voor het doen van oudhistorisch onderzoek.

In het onderzoek bracht de periode 1990-2007 voor ons winst en verlies. We hadden een paar uitstekende promoties. Als eerste noem ik Paul Erdkamp, die van begin 1995 tot en met augustus 2004 bij ons gewerkt heeft, eerst als aio (in matching betaald door de Nijmeegse Letterenfaculteit en NWO), daarna als docent en vervolgens als NWO-postdoc. Hij is in 1998 gepromoveerd op een boek over Romeinse militaire geschiedenis, getiteld *Hunger and the Sword. Warfare and Food Supply in Roman Republican Wars (264-30 B.C.)*. Paul is nu postdoc onderzoeker aan de Leidse Universiteit. In hetzelfde jaar 1998 promoveerde bij ons Emily Hemelrijk, op een dissertatie getiteld *Matrona docta. Educated Women in the Roman Elite from Cornelia to Julia Domna*. Zij is tegenwoordig UD aan de Universiteit Utrecht. In 2000 hadden we de promotie van Antonio Polichetti, die hier ooit als Socrates-student gestudeerd had, op een studie naar de *Historiae adversus paganos* van Orosius, een geschiedschrijver uit de late vierde en vroege vijfde eeuw na Chr., een tijdgenoot en vriend van de kerkvader Augustinus. Antonio is thans docent in vaste dienst aan de universiteit van Molise in Campobasso (Italië). In het cursusjaar 2001-2002 hadden we twee promoties: op 9 oktober 2001 die van Gerda de Kleijn, over *The Water Supply of Ancient Rome*, en op 10 april 2002 die van Olivier Hekster, op een boek getiteld *Commodus. An Emperor at the Crossroads*, Amsterdam 2002. Op 27 mei 2005 was Karen Haegemans aan de beurt, niet hier in Nijmegen, maar in Leuven. Zij heeft een dik boek geschreven over het roemruchte jaar 238 na Chr., een crisisjaar in het Romeinse rijk. Last but not least, op 20 december 2006 promoveerde Janneke de Jong. Haar proefschrift heet *Emperors in Egypt. The Representation and Perception of Roman Imperial Power in Greek Papyrus Texts from Egypt, A.D. 193-284*.

Niet al onze projecten zijn echter gelukt in die periode van 17 jaar. Een tweetal proefschriften zijn ernstig vertraagd geraakt, maar komen ooit nog wel klaar, één aio heeft er de brui aan gegeven en twee buitenpromovendi hebben het werken aan een dissertatie moeten staken, één wegens ziekte en een andere omdat hij het niet meer zag zitten.

In de jaren vanaf 2000 heeft Oude Geschiedenis veel succes gehad met aanvragen zowel bij NWO als bij de Nijmeegse Letterenfaculteit. Van 2001-2004 was Paul Erdkamp NWO-postdoc, van 2001-2006 was Janneke de Jong zowel aio (betaald door NWO) als junior docent, en vanaf de zomer van 2004 werden we echt een grote leerstoelgroep, doordat we bij NWO zowel een klein programma (= 1 postdoc + twee aio's) alsook een Vander Leeuw-leerstoel verworven hadden. De Van der Leeuw-hoogleraar Oude Geschiedenis werd Olivier Hekster, een meer dan uitstekende keuze. Een Van der Leeuw-hoogleraar wordt betaald door NWO en mag al aantreden als de vorige, nog zittende hoogleraar nog in dienst is. Dat kan drie jaar duren, van 2004-2007 hebben we dus twee hoogleraren Oude Geschiedenis gehad.

We hadden in september 2004 vier vaste krachten (Olivier Hekster, Anton van Hooff, Gerda de Kleijn en ondergetekende), een privatdocent (Rob Salomons, benoemd in 1996), een postdoc van NWO (Daniëlle Slootjes), twee junior onderzoekers van de Faculteit Letteren (Jasper Oorthuijs en Martijn Icks) en drie NWO-aio's (Erika Manders, Inge Mennen en Janneke de Jong). In september 2005 is Lien Foubert erbij gekomen, als aio van NWO, en een jaar later kwam Nathalie de Haan als UD. Zij is getreden in de vacature die ontstaan was door het vertrek van Anton van Hooff per 1 november 2005. Er zijn inmiddels ook andere collega's vertrokken: Paul Erdkamp in 2004, Janneke de Jong per 1 januari 2007 en Jasper Oorthuijs per 1 maart 2007.

Voor enkele buitenpromovendi hebben we ook iets kunnen doen: Roel van Dooren heeft een verlof van 6 maanden bij zijn werkgever kunnen nemen doordat hij een NWO-vervangingssubsidie gekregen heeft (1 november 2006 tot 1 mei 2007) en voor Pamela Doms en Annelies Koolen hebben we ongesalarieerde werkplekken voor buitenpromovendi verworven.

Het onderzoek is lanzamerhand toegegroeid naar meer focus en massa, heel modern. Het richt zich nog steeds vooral op de late Romeinse republiek en de erop volgende periode van de Romeinse keizertijd (tot 284 na Chr.). In de nabije toekomst zal de Romeinse republiek wel iets minder aandacht krijgen en zal meer gedaan gaan worden aan de Late Oudheid. Intussen zet ik mijn historiografische hobbies nog steeds voort: in de periode 1990-heden heb ik nogal wat gepubliceerd over Griekstalige geschiedschrijvers uit de Romeinse keizertijd en over biografieën en andere werken van Plutarchus (een Griek uit Chaeroneia, ca. 46-120 na Chr.).

Op 2 juli 1999 hebben we hier in Nijmegen een internationaal netwerk Impact of Empire (Roman Empire, 200 B.C.-A.D. 476) gesticht, dat inmiddels uitgegroeid is tot een groep classici, oudhistorici, archeologen en rechtshistorici uit 12 landen. Het netwerk houdt tot

op heden jaarlijks een workshop en publiceert de resultaten daarvan in wetenschappelijke bundels. Aan de editie van de bundels 1 t/m 3, 5 en 6 heb ik in belangrijke mate meegewerkt. Afgelopen juni heb ik mijn voorzitterschap van het netwerk over kunnen dragen aan Olivier Hekster. Het coördinatiepunt van het netwerk blijft dus in Nijmegen. Gerda de Kleijn is er secretaris van. Sinds september j.l. heeft het netwerk een eigen serie bij de uitgever Brill, waarin proceedings van congressen, monografieën en dissertaties gepubliceerd kunnen worden. Handig voor de handelsedities van onze promovendi.

Een paar concrete vragen

De redactie van ET/VT, maar ook enkele anderen, hebben mij de laatste tijd een paar interessante vragen gesteld.

1. Ken ik mooie initiatieven van studenten?

Jazeker, ik wil er één uitkiezen en hier noemen: ik vind het uitstekend dat de studenten in de opleidingscommissie Geschiedenis al jaren lang druk uitoefenen om tot meer aansprekende mastertrajecten te geraken. M.i. is dat nu prima gelukt en hebben die studenten groot gelijk gekregen.

2. Ken ik memorabele studenten?

Ja, gelukkig heel wat, teveel om op te noemen. Ik heb heel wat scripties onder ogen gehad die getuigen van grote inzet, werkracht en inventiviteit, van 1980-heden.

3. Aio's/junior onderzoekers/promovendi: een goede ontwikkeling binnen de academische gemeenschap?

Jazeker, wil ik met klem zeggen. Ze brengen vernieuwing en elan mee en het is buitengewoon leuk en stimulerend om met ze te werken.

4. Hoeveel heb ik gepubliceerd?

Dat heb ik ook in maart 2007 opgeteld, net als de aantallen afgestudeerden. Het zijn vijf boeken, 64 wetenschappelijke artikelen (meest in het Engels, maar ook in het Nederlands en het Duits), 6 wetenschappelijke bundels (met bijdragen van mij erin), 53 recensies (in nationale en internationale periodieken), 104 bibliografieën voor het Tijdschrift voor Geschiedenis (1969-1996), 23 artikelen over universitair bestuur, medezeggenschap en wetenschapsbeleid, 27 populair-wetenschappelijke artikelen, 23 artikelen in dagbladen en 57 korte bijdragen aan Nederlandse encyclopedieën. Ik ben nog niet klaar, er zijn nog wat artikelen ter perse en ik wil nog twee boeken schrijven. Het ene zal heten *The Policy of the Emperor Severus Alexander and his advisors*,

A.D. 222-235; de titel van het andere wordt *Image and Reality of Roman Imperial Power, A.D. 193-284*.

5. Heb ik meegewerkt in organisaties en besturen?

Jawel. Het netwerk Impact of Empire heb ik al vermeld. Verder noem ik hier de Sectie Geschiedenis en de Commissie Algemene Vraagstukken Wetenschappelijk Onderzoek van de Academische Raad (1971-1980), beoordelingscommissies van NWO (1976-1982 en 1987-1993), verkennings- en visitatiecommissies in Nederland (de verkenningscommissie Klassieken 1986-1989 en de visitatiecommissie onderwijs Geschiedenis 1994-1995) en ook in Duitsland (2006, visitatie van de Epigraphische Datenbank Heidelberg voor de Union der deutschen Akademien), het voorzitterschap van de sectie Klassieken (1983-1988), het voorzitterschap van de vakgroep Geschiedenis (1994-1997), het voorzitterschap van de opleidingscommissie Geschiedenis (2001-2005), redactielidmaatschappen (Tijdschrift voor Geschiedenis 1990-2000; Mnemosyne 1996-heden), het lokaal overleg vakbonden-college van bestuur (1993-1997), het dagelijks bestuur van de ondernemingsraad van de Nijmeegse universiteit (1997-2003), het lidmaatschap van de onderdeelcommissie Letteren (+ de FGV, 2004-2007), het bestuur (1996-2000) en vervolgens het voorzitterschap (2000-2006) van de onderzoekschool OIKOS (klassieke en oudheidkundige studies in Nederland), het college van *national representatives* van de FIAEC (Fédération des Associations d'Etudes Classiques, een vereniging die in 1948 in Parijs is opgericht en classici en oudheidkundigen uit de hele wereld omvat) en een vergelijkbare groep *representatives* van de International Plutarch Society, die alle Plutarchuskenners in de wereld verenigt. Volledig is dit overzicht niet. Ik laat hier bijvoorbeeld benoemingscommissies en andere commissies binnen de faculteit achterwege.

Luuk de Blois (Tekening: Ruud Vos)

6. Wat is mijn visie op de positie van de Nijmeegse universitaire gemeenschap ten opzichte van de overige universiteiten in Nederland (of zelfs daarbuiten)?

Dat is de moeilijkste vraag en ik heb hem dus voor het laatst bewaard. Naar mijn mening staat Nijmegen er goed voor: de instelling trekt steeds meer studenten, kent relatief weinig grote schandalen en financiële problemen, heeft een goede infrastructuur en weet te scoren in het onderzoek. Een zwak punt is de bibliotheek; die is bij sommige andere universiteiten wel rijker voorzien.

Chia-Chi Lin

Household register data in colonial Taiwan: introduction and application¹

Introduction

The study of the family is a small unit in social science research. By tracing the development of the family, we can map the trajectory of social change and population development. In Chinese culture households often include more than one family. In the household registers of colonial Taiwan, the smallest unit is a household, not a family. We adopt here Hajnal's definition of the simple household formation system; every new couple in this formation system is regarded as a new household.² It means a couple is a basic component of family. In the broad sense, a couple includes legal marriage and illegal marriage. With this parameter, there are two families in a household, when a household has two couples in the same generation.

Nowadays the household survey is a common and basic standard for understanding national competitiveness in the world. These household data, however, are not only valuable in modern social research but also in historical study. It provides insight in personal life events and the rise and decline of families. That is why household registers are a crucial and complex 'first hand text' for historical research. My Ph.D. research "Female Labor and Family in the Netherlands and Taiwan: A Case-Study in Two Cities, Rotterdam and Taipei" uses the household register data to compare the position of women in their families and population in the pre-industrial period of both cities. The purpose of this article is to introduce what household registers in colonial Taiwan are and how we can use them for historical demographic research.

The household survey was started in Taiwan in 1691. For tax purposes, the household survey only registered households with

¹ I appreciate the Program for Historical Demography, which kindly provides me with related statistics and maps, and Prof. Dr. Theo Engelen's invaluable suggestions. And I also thank the reviewers for their comments.

² John Hajnal, "Two kinds of preindustrial household formation system." *Population and development review* 8-3 (1982) 449-494.

families. Apart from this, the Qing Dynasty in China restricted migration (of individuals and their families) by law after 1683. This led to massive illegal emigration from mainland China to the islands of Taiwan. Before 1760 the household registers did not accurately reflect the distribution of families over the islands of Taiwan. After the Qing Dynasty lifted the ban on migration in 1760, the household registers became more reliable.³

In the Treaty of Simonoseki (馬關條約, Maguan tiaoyue), that was signed on April 17, 1895, between the Empire of Japan and Qing Dynasty China, the islands of Taiwan (Formosa) were ceded to the Empire of Japan (see Figure 1). The Taiwanese occasionally rebelled against the Empire of Japan until the Japanese army finally retreated in 1945. In Taiwan this period, 1895-1945, became known as colo-nial Taiwan. Due to

the Taiwanese revolt, the Japanese government started to investigate households in 1896. In order to monitor and trace the inhabitants of Taiwan, the Japanese government applied the law of household register. Directive 104 (Household Census

Figure 1 The geographic location of China, Taiwan and Japan.

Regulations) was announced in 1896, and it also marked the starting date of a reliable registration.⁴ The first national census was held in 1905. A new Directive (no. 255) was followed the census of 1905, and provided further detail for the registration. The household register

³ ChingChuChiHoTai 井出季和太 著, Kuo Hei translated and edited 郭輝 編譯, *JihChu Hsia Chih TaiChen* (Chuan I) 日據下之臺政 (卷一). [The policy of Taiwan in the Japanese governed Vol. I] (HaiHsia HsushShu ChouPanShe: Taipei 2003) 2-3.

⁴ Theo Engelen and Hsieh Ying-Hui, *Two cities, one life*. (2007) 23. Aksant: the Netherlands.

system was completed on January 15, 1906.⁵ During the forty years under Japanese rule, two temporary household surveys and five household censuses were held.⁶ These household registers yielded rich data for historical research of the pre-industrial society in Taiwan. They enable us to study family history, historical demography and the development of society.

The Japanese household registers contain the following information: household address, household opening date, household opening type, household members, individual characters (e.g. blind, foot binding),

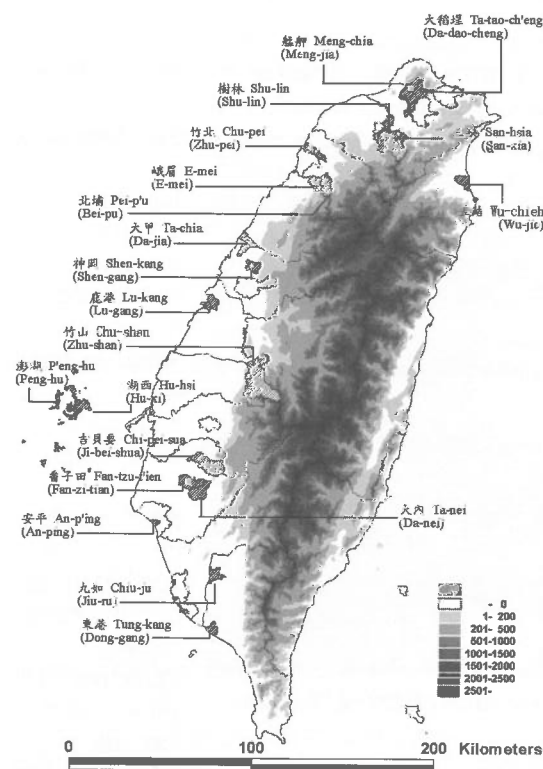

Figure 2 The distribution of research field of PHD in Taiwan. Source: The Program for Historical Demography. 2007. Note: The research fields are marked.

⁵ Ibid., 23.

⁶ ChingChuChiHoTai 井出幸和太 著, Kuo Hei translated and edited 郭輝 編譯, *JihChu Hsia Chih TaiChen* (Chuan I) 日據下之臺政 (卷一). 3-5.

population samples and detailed records of life events, the Program for Historical Demography (PHD)⁷ has started to digitize these abundant sources.

Due to privacy regulations it is difficult to consult the household registers of individuals. In 1989, Prof. Arthur Wolf and Prof. Ying-Chang Chuang obtained funding from the Henry Luce Foundation and Academia Sinica to collect the household registers in Taiwan and to build a household register office at the Academia Sinica for academic research. This household register office was upgraded to the Program for Historical Demography (PHD) in 2003. So far the PHD represents the household registers collected throughout Taiwan (see Figure 2). The following introduction of household register data is based on the guidelines regarding the household register in colonial Taiwan and my working knowledge in the PHD.

Household Register Data in Colonial Taiwan

There are three categories of household registers in colonial Taiwan: the active registers, the inactive registers, and finally the sojourner registers. Sojourners are the transient livers in a household. They are not the family members in the household, and they register as sojourners because of working and so on. These three types of household register share the same form (see Figure 3). The sojourner registers have been recorded since 1935.⁸ Before 1935, there were no specific sojourner register books, and the sojourner was recorded together with the householder within the active registers. In other words, sojourners have two same records in the household register system; one in sojourner's original household, the other in the temporary household. When the head of the household died, moved or retired from his household headship, this household register was marked as inactive. A new active register with a new head of this household would be established. Therefore the active registers and inactive registers are the major data for demographic research.

⁷ It is a program in the Research Center for Humanities and Social Science, Academia Sinica. Academia Sinica is the most prestigious and influential research institute which is subordinate to the President Hall in Taiwan. http://www.rchss.sinica.edu.tw/index_c.htm

⁸ Chiu, Cheng-Lueh 邱正略, 'Jihchih Shinchi Huchi Izuliao Te Shinliao Tase Yu Liyung-Yi Hsilaian Shinchian Yenchiu Weili' 日治時期戶籍資料的史料特色與利用-以西來庵事件研究為例. [The characteristic and using of the historiography of household registers in colonial Taiwan- A case study of Hsilaian event] *Taiwan shin liao yen chiu* 20 (2003) 94-117. 台灣史料研究 [Journal of Taiwan historiography].

In order to make sure the accuracy of household register data, the household registers had to be updated regularly. The most suspect inhabitants (vagrants and criminals) had to report every month. For higher social classes this obligation was limited to every three or six months. Individuals had to report their recent situation, including births, deaths, marriages and mobility, to the heads of the local HoKou 戶口 [household] networks, the so-called BaoChia 保甲, within ten days after they occurred.⁹ The BaoChia means the head of Bao and the head of Chia. One Chia consists of ten households; one Bao consists of one thousand Chias.

The Program for Historical Demography has not only collected the active and inactive household registers but also sojourner registers. Although PHD has collected a part of the sojourner registers, they did not digitize these temporary records. The reason is that these sojourners had records in their original households. We can trace their life by analyzing their original households.

Figure 3 The household registers in colonial Taiwan. Source: The Program for Historical Demography. 2007. Note: Due to privacy protection regulations, the names in Figure 3 have been made up.

⁹ Theo Engelen and Hsieh Ying-Hui, *Two cities, one life*, 23.

In order to introduce the content of household registers, I will go into the content of the household registers, from right to left and from top to bottom (see Figure 3). The address of household, the date of the beginning of the household and how the present household began are recorded as beginning information in each household register. Besides the household address, the address of the personal event is also recorded in the household registers. For example, an adoption event, the original household address of the adoptee will be recorded with him in the new household register, and the new household address will be also recorded as the last record with the adoptee in his original household register. Based on the record of address, the influence of migration can be mapped. In recent years, PHD started to link up their research with the geography information system (GIS). Figure 4, for instance, shows where the adoptees in Chu-Pei came from. It is clear to understand that the event of adoption is highly related to geographical proximity in that era by seeing a figure.

The first rectangle in figure 3 is for personal events, including the person involved, event date, event address and event type. The second column is composed of six squares for personal features: ethnicity, bound feet, handicap, vaccination, opium and criminal record. The record of opium is like a drug license. If you have an opium record as A阿 [a contracted word of opium], you can smoke opium. Opium is danger to people's health, but good to tax income for Japanese government.

Figure 4 The geographic distribution of adoptee, who were under four years old and adopted to Chu-pei. Source: The Program for Historical Demography. 2007.

only allowed Taiwanese to smoke opium and buy it in official shops. For Japanese, smoking was forbidden. Taiwanese will deserve the death penalty if they provided Japanese with opium.

The practice of documenting the criminal record was canceled in the late colonial period and the original records were covered with black color. The next box refers to the relationship to the head of the household. The priority of registration is according to their kinship. The personal information is registered in the final rectangle form. It includes the names of parents, the same sex sibling order, occupations, a person's name and birth date. Most family members are registered without an occupation. The record of occupation is registered for the head of the household. Only when other family members have a specialized occupation, it is registered. In 1935, the regulation for household registers was altered¹⁰ Accordingly, the new form of household registers was simplified. There are no six small squares nor is there a record of occupation in the new household registers. Having these personal data, we can tabulate a variety of population statistics, and proceed to thorough research. Through historical population data, it is now possible to reconstruct the life in colonial Taiwan, thereby correcting the existing image and approximating historical reality. Here, I would like to extract a part of my research result - infant mortality - from, the conference paper "Family composition and infant mortality in Taipei (1906-1944)"¹¹ to illuminate the value of the household registers for historical research.

Application and Analysis: Infant Mortality in Taipei 1906-1944

This study is based on the Japanese household registration data of Da-Dao-Cheng (大稻埕) and Meng-Chia (艋舺), two important areas in pre-industrial Taipei. The data used in this research were collected and processed by the PHD. In the following the term Taipei will be used instead of Da-Dao-Cheng (大稻埕) and Meng-Chia (艋舺).

Some previous research used the data of the *Taiwan Chuankuo Tiaotsa Tungchi* (臺灣全國調查統計) to analyze infant mortality in Taiwan and give an overall view of infant mortality. These data, however, are

¹⁰ Theo Engelen and Hsieh Ying-Hui, *Two cities, one life*. 23.

¹¹ Chia-Chi Lin, "Family composition and infant mortality in Taipei (1906-1944)." The conference 'Death at the opposite ends of the Eurasian continent. Conference on mortality trends in Taiwan and the Netherlands 1850-1945.' May 6-8, 2007, Almen, the Netherlands

somewhat rough and do not allow to describe family composition and the differences between cities. In my article, "Family composition and infant mortality in Taipei (1906-1944)", I stress the death risk of infants caused by their sex, birth status, and same sex sibling order of infants, the sex of the head of the household and young age dependency ratio of every household. To assess the effects of these variables of interest on male and female infant mortality, we run the model of logistic regression by using the Enterprise Guide, the Statistical Analysis System (EG SAS). So for reasons of space the result of regression analysis will not be presented in this paper.

The analysis of infant mortality exists of 9,550 births that occurred in Taipei between 1 January 1906 and 31 December 1944. Because we are going to study the connection between the infant death rate and family composition in the Taipei area, we only selected infants who were born in Taipei and of whom we could observe the full first year of their lives in their families of origin. In other words, we excluded infants from our database who were registered as moved or were adopted out of their families of origin before their first birthday. Otherwise we would not have been able to evaluate the relationship between this infant dying and the family composition. When there is more than one family involved in the infant death, we cannot distinguish the effect of either family. In the case of adoption, the effect of adoption itself is an important independent factor for the mortality risk apart from family composition.

The sojourners were also excluded from the research. Based on the registration rule in colonial Taiwan, sojourners have duplicate records: one in their original household, and the other in their temporary household. Furthermore, unusual households were excluded, such as households without any productive family member, e.g. an infant heir listed as a head of household.¹²

The Taipei data thus reflect 4,283 female births, 5,267 male births, 661 female deaths and 816 male deaths. From now on these samples will be called "the sample data", and the data of all infants in Taipei "the original data." The total number of infants in the original data is 13,373 existing of 6,647 females and 6,894 males. Table 1 shows the infant mortality rate (IMR) and the sex ratio in the sample data. In Table 1, we can also find that the female infant mortality is equal to or rarely higher

¹² George W. Barclay, *Colonial development and population in Taiwan*. (Kennikat Press 1954) 184.

than the male infant mortality, except in the period of 1926-1935. It is clear that the sex ratio at birth in Taipei is much higher than the normal ratio, which is between 105 and 106. This phenomenon is largely the result of excluding adopted daughters from the sample.¹³

Table 1 Select infant mortality and sex ratio by sex in different years, 1906-1944.

	Year	1906-1915	1916-1925	1926-1935	1936-1944	Total
Female Infant	Births	621	914	1,343	1,405	4,283
	Deaths	113	172	212	164	661
	IMR	182	188	158	117	154
Male Infant	Births	829	1,207	1,677	1,555	5,267
	Deaths	1,450	2,120	3,020	2,960	816
	IMR	163	195	170	103	155
All	Births	1,450	2,120	3,020	2,960	9,550
	Deaths	248	407	498	324	1,477
	IMR	171	192	165	109	155
Sex Ratio	Births	133.5	132.1	124.9	110.7	123.0
	IMR	89.5	103.5	108.0	88.2	100.4

Source: The Program for the Historical Demography, RCHSS, Academia Sinica. Note:

1. IMR, the infant mortality rate, is the ratio of infant deaths to infant births in each period. The IMR is reported per 1000 births.
2. Sex ratio=males per hundred females. [(males/females)*100]
3. All infants adopted out (and in) were excluded from the sample data.

The calculation of the IMR weights all infants equally. The infant mortality rate is the ratio of infant deaths to live births occurring in the same period. A life event, however, is closely related to the length of time at risk. We, therefore, adopt the 'Age-specific mortality rate' (ASMR)

¹³ Ibid., 133-172. John R. Shepherd, "Infant deaths and births: problems of stillbirth reporting and unregistered non-survivors." Unpublished. 2006.

to establish the infants' contributions in specific age categories. ASMR calculates a different rate than the IMR, as ASMR is divided by person-years. A person-year is a unit of measurement to estimate the risk of dying, and it has different application in various researches. In this research, a person-year means how many years an infant contributed to my study area in a specific time period. If an infant died at six months, he contributed 0.5 years to a person-year. The measure of person-years can take into account the exact number of years every infant was at risk of dying in the period.

$$\text{ASMR} = \frac{\text{Number of deaths for a given age group in a specific time period}}{\text{The number of person-years in that age group in a specific time period}}$$

The person-years method of calculating mortality (ASMR) weights the differing duration of exposure to risk; the probability of death is estimated as deaths in the period divided by person-years at risk in the period.¹⁴

In the selected sample, the person-years only include the time from when the individual is born in the area, until his/her death or first birthday if he/she lived within a natal family that remained in the study area. Similarly only infant deaths relating to an individual born in this area and remaining in his/her natal family in the study area until death are included.

Table 2 shows the person-years of the original and the sample data. In order to test the validity of the mortality of the selected infants, we examined the differences between the original and the selected Taipei data. For the original data, we count all infant person years, including those of infants who move into or are adopted into the study area, and any related deaths. With respect to female infant mortality, the probabilities of death in each period of the sample data before 1936 are about 30 per 1000 higher than the mortality rate in the original data. The number of female infants in the original data is 1.6 times higher than the female births in the sample data.

¹⁴ Melissa J. Brown, Claudia Engel and Wen-shan Yang, "Male-female differences in mortality in Taiwan: Birth through age 20." Paper for the conference 'Mortality and population change in Taiwan 1900-1945'. Academia Sinica, Taipei, January 16-17, 2007, 2-3. Wilson Christopher edited, *The dictionary of demography*. (Blackwell Reference: England. 1985)

Table 2 ASMR under one age by sex in different years, 1906-1944.

Original data	Year	1906-1915	1916-1925	1926-1935	1936-1944
Female Infant	Numbers	1,116	1,607	2,158	1,766
	Deaths	141	217	257	190
	Person-years	820.26	1170.06	1681.77	1573.51
	Probability	171	185	153	121
Male Infant	Numbers	1,091	1,513	2,163	1,956
	Deaths	166	264	347	191
	Person-years	902.58	1241.29	1817.22	1748.59
	Probability	184	213	191	109
All	Numbers	2,207	3,120	4,321	3,722
	Deaths	307	481	604	381
	Person-years	1722.84	2411.35	3498.99	3322.1
	Probability	178	199	173	115
Sex Ratio	Numbers	97.8	94.2	100.2	110.8
Sample data	Probability	107.0	114.7	125.0	90.5
Female Infant	Person-years	536.79	787.31	1184.3	1294.25
	Probability	211	218	179	127
Male Infant	Person-years	727.54	1039.799	1468.19	1433.15
	Probability	186	226	195	112
All	Person-years	1264.32	1827.1	2652.49	2727.4
	Probability	196	223	188	119

Source: The Program for the Historical Demography, RCHSS, Academia Sinica. **Note:**

- 1. Person-years is calculated by using the exact number of years every infant was at risk.**
- 2. Probability means probability of death. It is the probability that an infant dies before his/her first birthday. (Number of deaths of each period divided by person-years of each period)**
- 3. Sex ratio =males per hundred females. [(males/females)*100]**
- 4. The total number of infants in the original data is 13,373, including 6,647 females and 6,894 males.**

The probability of death, however, is 0.81 times higher. Obviously, adoption of any kind occurred frequently in Taipei. We assume that more girls were adopted before their first birthdays especially during 1926-1935. The original data should show a higher mortality rate, because there is a high mortality among adopted female infants. In this case, it implies that many more adopted female infants died outside Taipei. It explains some missing female infant deaths in calculating the original data and leads to the conclusion that the female infant mortality is lower in the original data than in the sample data.

This is surprising because we find in most populations a higher male infant mortality rate, usually assumed to reflect a male biological disadvantage. The male infant mortality and the death risk of male infants are almost the same as female infants. Within the limited scope of this article I cannot go into details about this odd phenomenon. Clearly, the ASMR results in a more refined calculation than the IMR. Fortunately, the household registers provide the leaving date and death date of infants. In this case, we can establish the percentage of infant deaths in the overall mortality rate. We, moreover, analyze the relationship between infant mortality and family composition in our infant mortality article.

Conclusion

The household registers in colonial Taiwan provide the smallest unit for historical research. The household registers include: household address, household opening date, household opening type, personal information, personal events and family composition. Trivial personal information can be composed as a family history by digitization although some of these records are incomplete. These household registers are kept in household registration offices in every distinct in Taiwan. Until now, the Program for Historic Demography only collects a part of these valuable historical research materials. The process of digitization and collecting both keep going.

By applying the household registers database, I came to the surprising result that the male infant mortality rate and the death risk of male infants are almost the same as female infants in my study area. This is atypical, because we find in most populations a higher male infant mortality rate, usually attributed to a male biological disadvantage. Besides the demographic statistics, the addresses in the household registers data provide us with rich data on population mobility. The adoption research in Chu-Pei finds that the event of adoption is highly related to geographical proximity in that era. My Ph.D. research compares the relationship between female-headed household and population, based on the household registers data in

pre-industrial Rotterdam and Taipei. The initial goal of this project is to combine the data on marriage and migration. It will focus on family authority, nuptiality, infant mortality and migration. The main theme of my research is whether the family economy determines its demography, no matter whether the breadwinner is male or female. •

Chia-Chi Lin (1978) is a Ph.D. candidate in Historical Demography, Department of History, Radboud University Nijmegen, the Netherlands. Her fields of specialization are historical demography, migration and public policy.

(Advertentie)

Pen Shop

**Van Welderenstraat 40
Nijmegen
Tel. 024-3229032**

*Femke van Abeelen, Maaike Derksen
en Karlijn Olijslager*

De constructie van de freak

Menselijke 'wonderen der natuur'
tentoongesteld in freakshows. Wetenschap
in negentiende-eeuws Nederland

Midden jaren 1920 bezocht Jack Earl, een uitzonderlijk lange student aan de universiteit van Texas, de *Ringling Brothers circus sideshow*. Clyde Ingles, manager van het circus, zag de lange Earl in het publiek staan en benaderde de jongeman met de vraag: "Hoe zou je het vinden om reus te worden?"¹ Het antwoord van Earl is helaas niet bekend, maar als Earl een reus had willen zijn, dan was zijn lange lichaam in ieder geval niet voldoende geweest. Als circusattractie had een reus specifieke kledingstukken nodig en moest hij zich bijpassende handelingen en gedragingen eigen maken. Ingles wist wat een man tot een reus maakte of hoe een bezienswaardige freak werd geconstrueerd.²

De term freak is een negentiende-eeuwse Engelse term. Het was niet de enige benaming voor mensen met een lichamelijke en mentale afwijking. De terminologie uit de lexicon van mensen met een afwijking was afkomstig zowel uit de wetenschap als uit de showwereld en naast de term freak werden omschrijvingen als 'wonder der natuur', 'rariteit', 'curiositeit' en 'monster' gebruikt.³ Het woord 'monster' was al voor de negentiende eeuw gangbaar en is afgeleid van het Franse woord 'monstre', dat een misvormd dier of wezen met een geboortefwijking betekent. Het werd een term die negentiende-eeuwse wetenschappers gebruikten wanneer ze mensen met een mentale en/of fysieke afwijking onderzochten.⁴

De snelle en chaotische modernisering van de Verenigde Staten van Amerika in de negentiende eeuw betekende een gouden tijd voor de freakshow. Mechanisatie en massaproductie promootten gelijkens tot culturele waarde en maakten bijzonderheid in zowel

¹ Rosemarie Garland Thomson, *Freakery. Cultural Spectacles of the Extraordinary body* (New York 1996) 24.

² Garland Thomson, *Freakery*, 24.

³ Robert Bogdan, *Freak Show. Presenting Human Oddities for Amusement and Profit* (Chicago en Londen 1988) 3.

⁴ M. Philippa, *Etymologisch Woordenboek van het Nederlands* (Amsterdam 2005) 575.

producten als lichamen tot een afwijking. De freakshows, zoals die in Amerika plaatsvonden, waren door ondernemingen georganiseerde tentoonstellingen van freaks.⁵ Eén van de bekendste ondernemingen was het in 1871 gestarte *Barnum & Bailey circus*. Een gezelschap van honderd artiesten en personeelsleden zorgden voor een ware show in elke stad. Geen ander circus wist zoveel freaks tegelijk ten tonele te voeren als Barnum & Bailey. In Europa bestonden dergelijke grote rondtrekkende circussen niet.⁶

In Nederland was er een permanente expositiemogelijkheid in de Amsterdamse herberg Blauw Jan aan de Kloveniersburgwal, omstreeks 1675 gesticht en vernoemd naar de eerste eigenaar Jan Barentsz Westerhof, die ook wel Blauw Jan genoemd werd. Tot 1784 konden bezoekers hier iets te drinken kopen en kijken naar exotisch gevogelte, apen, panter, leeuwen en menselijke wonderen der natuur.⁷ Pas in de negentiende eeuw verschenen op Nederlandse kermissen aparte tenten waar menselijke rariteiten zich tentoonstelden.⁸

Het collectieve kijken naar het buitengewone verschaftte de vaak samendrommende toeschouwers een zekere zin van identiteit in een turbulente tijd van modernisering.⁹ Hermafrodieten bevestigden de bezoeker in zijn identiteit: 'gelukkig ben ik niet zo', maar prikkelden ook de seksuele fantasie: 'hoe vrijt een hermafrodit?' Niet toevallig speelden de tentoonstellingen zich af in het halfduister. De bezoeker betrad een andere wereld, waarin hij veilig zijn angsten en fantasieën kon uitleven. Voor de negentiende eeuw tijd werd de freak gezien als een wonder dat een teken van God kon zijn. In de Oudheid waren het de Egyptenaren die deze monsterlijke godheden vereerden. Ze mummificeerden dan ook hun misgeboorten als blijk van hun bewondering. Ook de Grieken probeerden de aangeboren afwijkingen te verklaren door de oorzaak te zoeken bij de macht van de goden. Ze meenden dat de goden op deze manier hun macht wilden tonen, hun toorn wilden uiten, de mensheid wilden waarschuwen of zich amuseerden.¹⁰ In de negentiende eeuw vond een verschuiving plaats in de visie op mensen met een uitzonderlijk lichaam: van wonderbaarlijk naar afwijkend.

⁵ Bogdan, *Freak Show*, 25.

⁶ B.C. Sliggers en A.A. Wertheim *De Tontoongestelde mens, Reuzen, dwergen en andere wonderen der natuur* (Zutphen 1993) 36.

⁷ B.C. Sliggers en A.A. Wertheim *De Tontoongestelde mens, Reuzen, dwergen en andere wonderen der natuur* (Zutphen 1993) 25.

⁸ Sliggers en Wertheim *De Tontoongestelde mens*, 25.

⁹ *Freakery*, 11-13.

¹⁰ *De Tontoongestelde mens*, 10-11.

De scheidslijn tussen spektakel en wetenschap was flinterdun. Wetenschappers onderzochten freaks voor of na de voorstellingen en verschaften hen vervolgens certificaten van echtheid. Onderzoek naar freaks maakte de geleerden beroemd in heel Europa en de wetenschappers en freaks hadden een gedeeld belang. Freaks verhoogden hun attractiewaarde door wetenschappelijke attesten, terwijl geleerden roem in heel Europa vergaarden door hun onderzoek naar freaks.¹¹ De wetenschappers waren geïnteresseerd in zowel de onbekende rassen van de wereld als in de fouten der natuur. Naast de fysieke antropologie, die niet-Europese volkeren onderzocht, kreeg de teratologie voet aan de grond in Europa.¹² Dit begrip werd door de Fransman Étienne Geoffrey Saint-Hilaire (1805-1861) geïntroduceerd. In Nederland was Willem Vrolijk (1801-1863) een belangrijke vertegenwoordiger van de teratologie. Deze discipline richtte zich op het onderzoek van aangeboren misvormingen. Tussen 1780 en 1810 ontwikkelde de teratologie zich tot een zelfstandig vakgebied, dat ertoe bijdroeg dat misvormingen niet langer meer gezien werden als een goddelijk wonder of voorteken, maar als natuurlijke afwijking.¹³ In dit proces veranderde de betekenis die aan mensen met uitzonderlijke lichamen werd toegekend: van een Goddelijk teken dat vereerd of gevreesd werd, naar een afwijking die tentoongesteld en onderzocht moest worden.

In dit artikel staat de constructie van de freak centraal, waarbij we kijken naar freaks die in Nederland in de negentiende eeuw tentoon werden gesteld en onderzocht. De primaire bronnen die voor dit artikel en in het grotere onderzoek¹⁴ zijn gebruikt, omvatten prenten, portretfoto's strooibiljetten, krantenartikelen, levensverhalen, pamfletten en wetenschappelijke publicaties over freaks. Als eerste zal de constructie van de freak in de freakshow beschreven worden, waarbij

Jan Hannema staande op een stoel. Bron: Atlas van stolk, 7693.

¹¹ *Freak Show*, 27.

¹² *Ibidem*, 6.

¹³ *Freak Show*, 27.

¹⁴ Dit artikel komt voort uit een onderzoek dat is verricht in het kader van het themacollege 'Gebioleerd' binnen de opleiding Geschiedenis van de RU, verzorgd door dr. Geertje Mak door de studenten van de RU Nijmegen.

Nederlands beroemdste dwerg Jan Hannema en de zogenaamde Azteken ter illustratie dienen. Daarna zal worden gekeken naar de constructie van de freak in de wetenschap en met name in de teratologie.

De freak op de kermis

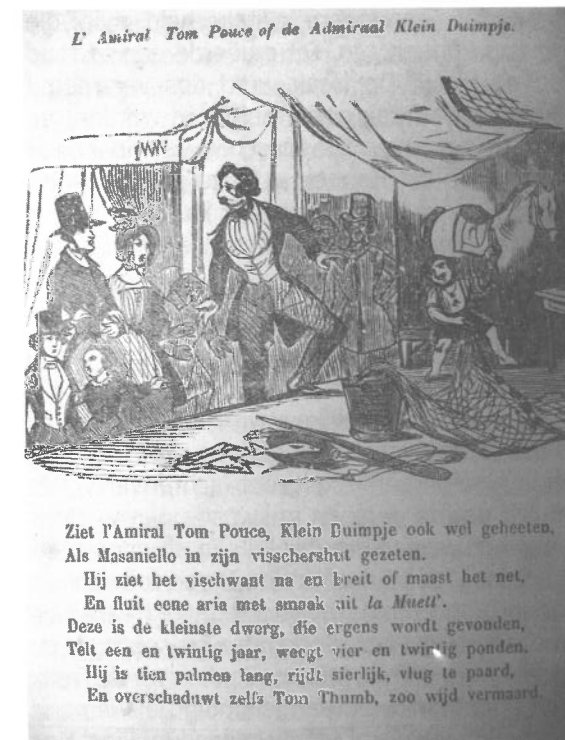
In *Freak Show, Presenting Human Oddities for Amusement and Profit*, analyseert de Amerikaanse socioloog Robert Bogdan hoe freaks in de negentiende eeuw op verschillende wijzen werden gepresenteerd in een freakshow.¹⁵ Hij stelt dat in de presentaties telkens vier aspecten terugkomen waarmee de constructie van de freak tot stand komt: de context of de mise-en-scène, de aankleding, de opvoering en ten slotte de informatie.¹⁶ Hoewel Bogdans theorie gebaseerd is op de freakshows die zijn opgevoerd in de Verenigde Staten, is deze theorie volgens ons ook toepasbaar op de acts die freaks opvoerden op de Nederlandse kermis. Net als in de freakshows in de VS voerden de freaks die in Nederland op de kermis optraden ook een act op, verkochten ze souvenirs en werd de komst van de freak aangekondigd op strooibiljetten en in kranten. Bogdan concludeert op basis van freakshows dat er een onderscheid gemaakt kan worden tussen twee soorten presentaties die de freak construeren: de exotische presentatie en de versterkende presentatie. Deze twee presentaties kunnen we ook terugzien in verschillende acts die door freaks zijn opgevoerd in Nederland.

De versterkende presentatie richtte zich voornamelijk op mensen met lichamelijke afwijkingen, zoals Siamese tweelingen, vrouwen met baarden en extreem kleine of grote mensen. In deze presentaties werd een duidelijk contrast weergegeven, bijvoorbeeld door de vrouw met de baard chique en vrouwelijk aan te kleden of door een dwerg naast een reus te plaatsen. Ook waren er in deze presentaties freaks die een act opvoerden waarvan het publiek dacht dat de freak zoiets niet kon, zoals een man zonder armen die schilderkunsten met zijn voeten toonde. Daarnaast lieten freaks vaak hun uitzonderlijke talenten zien, bijvoorbeeld het spreken van vele talen, dansen of zingen.¹⁷ De show van Nederlands bekendste freak uit de negentiende eeuw, de dwerg Jan Hannema, was een duidelijk voorbeeld van de versterkende presentatie. Jan Hannema voerde verschillende acts op waarbij hij diverse personages vertolkte, zoals Admiraal Tom Pouce, Admiraal Tromp en een Napolitaanse visser. Eén van zijn optredens verliep als volgt: 'Hij verschijnt als fatsoenlijk man in hofkostuum en onderhoudt zich met de toeschouwers. Dan

¹⁵ Bogdan, *Freak Show*, passim.

¹⁶ Ibidem, 94-97.

¹⁷ Ibidem, 108-112.

Ziet l'Amiral Tom Pouce, Klein Duimpje ook wel geheeten.
Als Masaniello in zijn visschershut gezeten.
Hij ziet het vischwant na en breijt of maast het net,
En fluit eene aria met smaak uit *la Muette*.
Deze is de kleinste dwerg, die ergens wordt gevonden,
Telt een en twintig jaar, weegt vier en twintig ponden.
Hij is tien palmen lang, rijdt sierlijk, vlug te paard,
En overschaduw't zelfs Tom Thumb, zoo wijd vermaard.

Jan Hannema voert zijn scène als Napolitaanse visser op samen met reus Janovanie. Bron: Prenten-magazijn voor de jeugd, Kermisvermakelijkheden, tafereelen uit de Amsterdamsche kermis. (Prenten-fabriek van D. Noothoven van Goor te Leiden. tweede helft 19de eeuw.)

van Jan Hannema en andere dwergen (zoals de Chinese dwergen, Charles S. Stratton en het zogenaamde Lilliputtertheater), is het terugkerende element van zowel vervreemding als normalisering. Dit dualisme wordt duidelijk uit de afbeeldingen en de beschrijvingen van Jan Hannema. Tussen Hannema en het publiek werd afstand gecreëerd, doordat hij de titel 'admiraal' kreeg en rollen speelde die verwezen naar militaire helden uit de geschiedenis. De verwachting van het publiek

komt hij in andere kleding, die van een Napolitaanse visser en maast en breijt aan enige netten, terwijl hij een aria fluit uit de opera "De Stomme van Portici". Dan bestijgt hij een pony en rijdt weg.¹⁸ De scène van de Napolitaanse visser werd samen opgevoerd met de reus Janovanie, waardoor er een contrast ontstond tussen de dwerg en de reus.¹⁹ Hannema liet met zijn optreden zijn uitzonderlijke talenten zien en na afloop van het schouwspel was Hannema in staat om alle vragen uit het publiek in verschillende talen te beantwoorden.

Opvallendaan de freakpresentatie

¹⁸ M. Keyser, *Komt dat zien! : de Amsterdamse kermis in de negentiende eeuw.* (Amsterdam en Rotterdam 1976) 129.

¹⁹ In de tekst onder de afbeelding kunt u lezen: 'En overschaduw'd zelfs Tom Thumb'. Tom Thumb ofwel Charles S. Stratton was een groot concurrent van Hannema, op de website kunt u meer lezen over deze dwerg.

over Jan Hannema was niet die van een stoere militaire held, maar die van een dwerg die dat niet zou kunnen zijn. Dit creëerde een afstand tussen de toeschouwer en de freak. De freak werd dus vervreemd maar aan de andere kant moest de freak genormaliseerd worden om de presentatie nog interessanter te maken. De toeschouwer moest een gevoel van herkenning krijgen bij Jan Hannema. Deze normalisering kwam bijvoorbeeld terug in de bekwaamheid van, het karakter van en de setting waarin Jan Hannema zijn admiraalact opvoerde.

De exotische presentatie betrof voornamelijk het domein en de wetenschap van de antropologie en de zoölogie, waarbij het ging om de culturele freak. Opvallend bij de exotische presentatie is, dat er bij de meeste exotische freaks geen sprake was van misvormingen. Sommige niet-westerse freaks hadden wel een lichamelijke afwijking, bijvoorbeeld een geringe lengte, kromme benen, grote neuzen en voorhoofden, uitzonderlijk grote schaamlippen of een erg groot achterwerk. Het freak-zijn lag echter in het feit dat de persoon in kwestie niet westers was en daarom vreemd voor het westerse publiek²⁰. Zo stonden niet-westerse freaks onder de noemer 'de wilden' en 'de tijgervrouwen' op de Nederlandse kermis. Het optreden van deze niet-westerse freaks was vaak dusdanig vormgegeven, zowel wat betreft de mise-en-scène als de kleding, dat het beeld overeenkwam met de informatie die over de freak werd verstrekt. Wanneer een persoon werd aangekondigd als iemand uit het donkere Afrika, dan werd deze man of vrouw in een jungleachtige omgeving gepresenteerd en met wilde dansen, speren en knotsen werd er een act opgevoerd.

Een voorbeeld van deze niet-westerse freaks met een lichamelijke afwijking is dat van de zogenaamde Azteken. Deze beroemde Azteken, Maximo en Bertolla, werden in heel Europa tentoongesteld. Maximo en Bertolla zouden de laatste overlevenden zijn van de Azteken en zouden de kleinste mensen ter wereld zijn.²¹ Het dualisme van vervreemding en normalisatie wordt ook in de presentatie van de Azteken zichtbaar. De Azteken werden vervreemd en geconstrueerd tot freak omdat ze niet-westers waren. Ze werden afgebeeld en beschreven als vreemde wezens met andere gewoontes en met vreemde uiterlijke kenmerken. In een Amsterdams krantenbericht uit 1904 werd geschreven '... dat de heer en mevrouw Maximo zich door hun leelijk type zoozeer onderscheiden van het gewone menschen ras dat zij wel waardig zijn eens bekeken

²⁰ Freak Show, 105-107.

²¹ N., Rothfels 'Aztecs, aborigines and Ape-people: Science and Freaks in Germany, 1850-1900' In: Rosemarie Garland Thomson, *Freakery. Cultural Spectacles of the extraordinary body* (New York 199) 159-160.

te worden'.²² De Azteken werden gezien als de mensen die een zachte overgang zouden vormen tussen het apen- en het mensenras, oftewel the missing link. Tegelijkertijd werden de Azteken ook genormaliseerd, omdat ze met westerse kleding werden aangekleed en de setting westers was. Er bestaan verschillende afbeeldingen van Maximo en Bertolla. Naast de showfoto's zijn er een groot aantal antropologische foto's gemaakt. Na afloop van een voorstelling werden zij bestudeerd door antropologen, volkenkundigen en etnografen, die zowel portretten maakten als de fysieke, kenmerken van de Azteken maten, onderzochten en beschreven.²³

Beide hierboven beschreven soorten freakpresentaties schiepen een dualisme van vervreemding en normalisering. De acts en presentaties van de freaks Jan Hannema en de Azteken waren gebaseerd op een 'ander' die 'normale' dingen doet. Hierbij raakt de constructie van de freak de filosofische theorieën over de ander.²⁴ Deze theorieën veronderstellen dat de ander in relatie staat tot jezelf of dat de ander de functie heeft om het zelf te construeren. Zo stelt de filosoof Julia Kristeva dat de ander onderdeel is van jezelf.²⁵ Daarbij berust het behoud van de identiteit van een cultuur op een structuur van exclusie, waarbij de uitgesloten groepen de ander worden. Het zelf projecteert dan de eigen negatieve eigenschappen op de ander en op deze manier distantieert het zelf zich van de ander. De vorming van het zelf wordt bedreigd door het abjecte, dat Kristeva beschrijft als dat '*what disturbs identity, system and order. What does not respect boundaries, positions, rules. The in-between, the ambiguous, the composite*'.²⁶ Het genoemde dualisme van normalisering en vervreemding zorgt ervoor dat de kijker zowel iets van zichzelf terug ziet in de freak als dat de freak de ander blijft.

²² Prent uit de UVA collectie, met begeleidend artikel van september 1904: Meyer. H. Azteken, de heer en mevrouw maximo. (S.N, 1904).

²³ N., Rothfels 'Aztecs, aborigines and Ape-people', 159.

²⁴ D. Cavallaro, *Critical and Cultural Theory. Thematic Variations* (Londen 2001); M. Shildrick, *Embodying the Monster. Encounters with the Vulnerable Self* (Londen 2002); L. Gilman, *Difference and Pathology. Stereotypes of sexuality, race and madness* (Ithaca: 1985); E.R. Moberly, *The Psychology of Self and Other* (Londen 1985).

²⁵ Zoals geciteerd in Cavallaro: D. Cavallaro, *Critical and Cultural Theory. Thematic Variations* (Londen 2001) 129.

²⁶ Cavallaro, *Critical and Cultural Theory*, 130.

De freak in de (medische) wetenschap

Het construeren van de freak tot 'de ander' bleef niet beperkt tot desfeervan het spektakel. Zoals al gezegd speelden de antropologie en de teratologie een belangrijke rol bij de constructie van de freak. De antropologie was vooral geïnteresseerd in de niet-westerse freaks, waarbij verschillende rassen werden onderzocht en in kaart gebracht. De teratologie was gericht op het fysieke van de zogenoemde monsters en concentreerde zich op de lichamelijke afwijkingen.²⁷ Teratologen bezochten de freaks op tentoonstellingen en wanneer een teratoloog toegang kreeg tot een 'monster' om dit te onderzoeken, kwam dat zijn kennis en (academische) reputatie ten goede, terwijl hij op zijn beurt de freak een medische status gaf.²⁸ De Amerikaanse sociologe Domurat Dreger zegt over deze wederkerige relatie met voyeuristische aspecten:

Maximo en Bertolla: Meyer. H. Azteken, de heer en mevrouw maximo. (S.N, 1904)

'Those with peculiar anatomies let intensely curious medical and scientific men examine them, and the biomedical men not only enjoyed some free voyeurism – it is clear voyeurism was part of the attraction – but they also published their accounts of the unusual anatomies and thereby increased medical knowledge of the conditions as well as building their own professional reputations. In exchange, the medical and scientific men gave the exhibitors expert opinions about their conditions, occasional medical treatment, and written expert testimonies to their strangeness'.²⁹

²⁷ *Freak show*, 28.

²⁸ Monster is de medische term die gebruikt werd door teratologen om een freak aan te duiden

²⁹ Domurat Dreger, Alice, 'Jarring bodies: thoughts on the display of unusual anatomies', *Perspectives in biology and medicine* 43 (2000) 166.

Wetenschappelijke legitimatie vergrootte de kans op succes voor de freak, omdat diens presentatie interessanter en geloofwaardiger werd. Zo verhieven medici de freak tot bijzonder persoon door diens afwijking van de norm te bevestigen. Door een medische legitimatie kon de nadruk worden gelegd op de bijzonderheid van een bepaalde afwijking en daarmee kon de freak als uniek worden gepresenteerd.³⁰

Misvormingen en afwijkingen werden door teratologen ondergebracht in een classificatiesysteem.³¹ De Nederlandse teratoloog Willem Vrolik heeft zo'n classificatiesysteem gemaakt. In zijn werk *Tabulae ad illustrandam embryogenesin hominis et mammalium tam naturalem quam abnormen* (de vrucht van de mensch en van den zoogdieren, afgebeeld en beschreven in hare regelmatige en onregelmatige ontwikkeling) bracht hij gradaties aan in de afwijkingen.³² Vrolik zet de regelmatige ontwikkeling van de vrucht vóór de geboorte tegenover een onregelmatige. Onregelmatige ontwikkelingen worden onderverdeeld in afdelingen en deze weer in verschillende groepen en hoofdvormen. De classificatie van de afwijkingen domineerde lange tijd de negentiende-eeuwse wetenschappelijke publicaties, waarbij de vraag naar de oorzaken van afwijkingen pas in de loop van deze eeuw werd gesteld.³³ Vrolik hield zich ook bezig met de zoektocht naar de oorzaken van misvormingen en afwijkingen. Hij was van mening dat afwijkingen ontstaan in de baarmoeder door een gebrek of overschot aan 'vormkracht'. Onder vormkracht verstond Vrolik datgene wat nodig was voor een normale ontwikkeling van de vrucht. Misgeboorten waren volgens Vrolik het gevolg van een gebrek of juist een overschot aan 'vormkracht'. Met deze wetenschappelijke verklaring probeerde Vrolik de spookverhalen rondom afwijkingen, zoals het verhaal dat misvormingen ontstaan doordat zwangere vrouwen leden aan waanbeelden, te ontcrachten en af te doen als bijgeloof.

Opvallend was dat net als bij de freak op de kermis ook bij het monster in de medische wetenschap het dualisme van vervreemding en normalisering optrad. Dit dualisme kwam op verschillende manieren naar voren. Ten eerste doordat medici in wetenschappelijke publicaties over afwijkingen en misvormingen de nadruk legden op het normale van de afwijking en tegelijkertijd de afwijking beschrijven als een bijzonder geval. Dit wordt duidelijk naar analyse van voorbeelden uit *Het Nederlandsch Tijdschrift voor Geneeskunde*, waarbij de normaliteit

³⁰ *Freak show*, 107.

³¹ *Ibidem*, 27.

³² Vrolik, Willem, *Tabulae ad illustrandam embryogenesin hominis et mammalium tam naturalem quam abnormen* (Amsterdam 1849).

³³ *Freak show*, 27.

werd benadrukt door aan te geven dat dergelijke afwijkingen veelvuldig voorkwamen. Vervreemding vond plaats doordat de bijzonderheid van een bepaald monster werd benadrukt. Zo geeft de heer Flu in zijn beschrijving van 'Een eigenaardig geval van hermaphroditismus spurius' aan dat:

'Hermaphroditismus spurius behoord zeker niet tot de zeldzaam voorkomende aangeboren misvormingen en het volgende geval was der vermelding niet waard, als het niet tot eigenaardige diagnostische moeilijkheden aanleiding had gegeven, en ik daar in de literatuur niet de meedeling van een dergelijk geval vind, volg hieronder een korte beschrijving.'³⁴

Ten tweede komt het dualisme van normalisering en vervreemding naar voren, doordat teratologen in de gevalsbeschrijving aan de ene kant individuen vervreemden door slechts een medische beschrijving te geven van de afwijking die zij hadden. Aan de andere kant normaliseren teratologen het individu met de afwijking door naast de medische beschrijving van de afwijking aandacht te geven aan het levensverhaal van het individu:

'In de maand juli 1900 werd in het Gasthuis te Haarlem een meisje, oud 30 jaar, opgenomen, dat lijdende was aan diffuse peritonitis ten gevolge van, zooals later bleek, appendicitis ulcerosa.

Uit in anamnese werd men gewaar, dat de moeder in twijfel verkeerde, of men zich bij de bepaling der sexe niet vergist had, en dat zij niet zeker was, dat haar dochter, die niet gemenstrueerd had, niet tot het mannelijk geslacht behoorde. De moeder deelde verder mede, dat haar dochter schuw en eenzellig was en slechts noode de boerderij verliet, maar dat zij buitengewoon sterk was en dat zij den zwaarsten arbeid met gemak verrichtte. Een paar jaar geleden was zij verloofd geweest, doch de verbinding werd spoedig verbroken.'³⁵

³⁴ Flu, PC, 'Een eigenaardig geval van hermaphroditismus spurius', in: *Nederlandsch Tijdschrift voor Geneeskunde*, 1909 (53) 1359-61.

³⁵ Westerman, C.W.J., 'Een geval van hermaphroditisme', in: *Nederlandsch Tijdschrift voor Geneeskunde*, 1901 (; 45) 585-91.

In andere medische beschrijvingen wordt er weinig tot niets gezegd over de persoon in kwestie, maar richt de medicus zich alleen op de afwijking:

'In 1903 werd op de afdeling van Prof. MENDES DA COSTA in het Binnengasthuis opgenomen, M.K, 21 jaar, wegens klachten over "een dikte van onderen die haar bij het lopen hinderde". Bij onderzoek bleek de volgende toestand te bestaan: de labia majora zijn groot, dik, door een gepigmenteerde, gerimpelde, sterk behaarde huid bedekt, zodat zij in dit opzicht veel aan een gedeeld scrotum doen denken. Zij zijn asymmetrisch; het linker, veel volumineuzer dan het rechter, heeft de grootte van een kleine vuist (8½ bij 4½ Cm.), de bedekkende huid is gespannen en rood van kleur.'³⁶

Uit deze gevalsbeschrijvingen blijkt dat de medische wetenschap 'monsters' met een ambivalente blik observeerde. Enerzijds normaliseerden teratologen en medici de freak door afwijkingen te classificeren, te diagnosticeren en soms aan te vullen met het levensverhaal van betrokkenen. Anderzijds benadrukten zij de vreemdheid van de freak, door diens fysieke ontwikkeling tegenover de normale menselijke ontwikkeling te plaatsen of louter in medische termen te beschrijven.³⁷ In contrast met de freak stelden teratologen zo tevens normen vast voor normale fysiologische ontwikkeling.

De freak als constructie, van wonder naar fout.

In dit artikel hebben wij de constructie van de negentiende-eeuwse freak in Nederland laten zien. Een lichamelijke afwijking bij mensen zorgde ervoor dat deze personen tot freak werden geconstrueerd wanneer ze in het domein van het spektakel of de wetenschap kwamen. De constructie van de freak stelde op het dualisme van vervreemding en normalisatie, waarbij dit dualisme de filosofische theorieën van 'de ander' raakt. Dit dualisme deed zich voor in zowel de freakshow als in de (medische) wetenschap. In freakshows werden freaks als hoogst bijzondere wezens ten tonele gevoerd, die toch een normaal leven leidden. Medici stelden vast dat lichamelijke afwijkingen van freaks veel

³⁶ Hoop, E. van der, Passtoors, Th., 'Een geval van Hermaphroditismus spurius masculinus', *Nederlandsch Tijdschrift voor Geneeskunde*, 1905 (49) 1045-8.

³⁷ Garland, Thomson, Rosemary, 'Introduction: from wonder to error, a genealogy of freak discourse in modernity' in: Garland Thomson, Rosemary ed., *Freakery. Cultural spectacles of the extraordinary body* (New York 1996) 2.

vaker voorkwamen, maar ontdekten vaak ook weer iets unieks, wat iedere freak wetenschappelijk interessant maakte.

Tegenwoordig zal niemand een misvormd persoon een freak durven noemen. Wij zien de freaks van weleer als mensen met een lichamelijke beperking. Bovendien komt in de westerse wereld de freak, zoals hij in de negentiende eeuw bestond, niet meer voor. In plaats van iemand met een lichamelijke afwijking tot freak te verheffen, is de medische wetenschap ervoor om er iets aan te doen. Als gevolg van groeiende wetenschappelijke kennis en (prenataal) onderzoek worden er minder baby's met extreme lichamelijke afwijkingen geboren. Zwangerschappen kunnen worden afgebroken of er kunnen operaties worden uitgevoerd vlak na de geboorte, wanneer blijkt dat een baby niet aan de normen van de maatschappij voldoet. Een lichamelijke afwijking is een fout van de natuur die gecorrigeerd kan worden. Stond de freak in de negentiende eeuw te kijk op het toneel, in de eenentwintigste eeuw is hij bijna helemaal uit zicht verdwenen.

Femke van Abeelen (1984) studeert geschiedenis aan de Radboud Universiteit Nijmegen, met als specialisatie cultuurgeschiedenis.

Maaïke Derksen (1984) studeert geschiedenis aan de Radboud Universiteit Nijmegen, met als specialisatie gendergeschiedenis.

Karlijn Olijslager (1986) studeert sinds 2004 geschiedenis aan de Radboud Universiteit Nijmegen, met als specialisatie cultuurgeschiedenis.

Jan de Hond

Geef de pen door

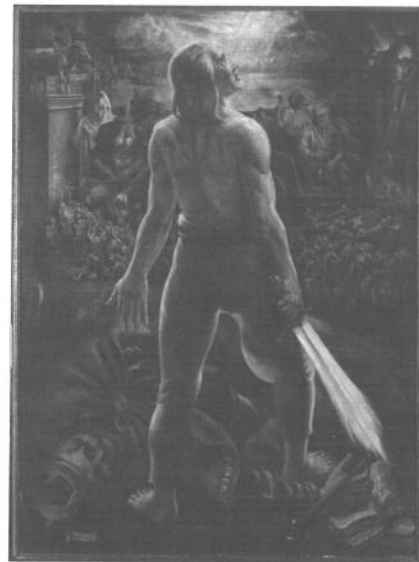
'Mooie, lelijke, goede, foute, maar vooral veelzeggende schilderijen'

Natuurlijk, in de eerstejaarsyllabi over het doen van historisch onderzoek, wordt naast de verschillende soorten geschreven bronnen ook een paragraafje gewijd aan materiële bronnen. Maar in de praktijk zijn er toch niet veel historici die consequent gebruik maken van niet-tekstueel materiaal. De afbeeldingen in historische studies zijn meestal niet veel meer dan illustraties bij de tekst, en worden zelden behandeld als zelfstandige bronnen die hun eigen verhaal vertellen. De wetenschappen die zich wel intensief met de materiële cultuur bezighouden, zoals kunstgeschiedenis, antropologie of archeologie, hebben natuurlijk wel een historische component, maar worden toch meestal gerubriceerd onder het kopje 'hulpwetenschappen'. Nu is er de laatste decennia met de opkomst van de cultuur- en mentaliteitsgeschiedenis en de historische antropologie wel iets veranderd, maar doorgaans is en blijft de core business van een echte historicus toch nog steeds tekst.

Voor mij ligt dat anders. Ik werk al weer heel wat jaren in het museum en mijn dagelijkse werk is de omgang met historische voorwerpen. De laatste tijd doe ik dat in het Rijksmuseum. Het museum wordt op dit moment verbouwd en wij, de conservatoren, zijn nu druk bezig met de voorbereidingen voor de nieuwe inrichting die vanaf 2010 te zien zal zijn. Het Rijksmuseum wil vanaf dat moment het nationale museum 'van kunst en geschiedenis' zijn, dat zijn bezoekers 'besef van tijd' en 'gevoel voor schoonheid' biedt. In de praktijk betekent dat een volledig nieuwe, geïntegreerde opstelling. Niet langer losse afdelingen voor schilderkunst, beeldhouwkunst en toegepaste kunst, die elk apart een stilistische ontwikkeling tonen, maar een chronologisch circuit met zalen waarin de verschillende media naast en door elkaar worden gepresenteerd. Zo kan een portret van een rijke Amsterdamse burger door de schilder Bartholomeus van der Helst dan naast een pronkkast van Herman Doomer hangen. Dat zou immers in een zeventiende-eeuws regentenhuis ook goed hebben gekund. Maar een geïntegreerde opstelling behelst meer dan het mengen van media, we willen ook een combinatie van kunsthistorische en historische voorwerpen. Vaak is dat onderscheid niet eens zo duidelijk. De 'Nachtwacht' is niet alleen een artistiek hoogtepunt, maar ook een uniek historisch document. Het

zegt bijvoorbeeld iets over de veranderende rol van de schutterijen in de Republiek, het lidmaatschap van de schutterijen als statussymbool, de mogelijkheden van sociale stijging van burgers als Frans Banning Cocq, de afgebeelde kapitein, en ten slotte kan het doek ook in verband worden gebracht met de luisterrijke intocht van Maria de Medici in Amsterdam.

Maar niet altijd zijn de artistieke en historische waarde zo mooi in balans. Dat is bijvoorbeeld het geval bij een zeer recente aankoop van het Rijksmuseum: 'De Nieuwe Mensch' van de schilder Henri van de Velde.

'De Nieuwe Mensch'
Bron: website Rijksmuseum

Van de Velde maakte dit kloeke schilderij in 1937 voor Louis van Leeuwen Boomkamp. Zowel kunstenaar als opdrachtgever waren lid van de NSB. Van Leeuwen Boomkamp was bovendien een vertrouweling van Mussert. Als lid van de Adviescommissie Indische Zaken van de NSB vergezelde hij deze leider in 1935 op een reis door Nederlands-Indië.

Van de Velde wilde met dit schilderij het nationaal-socialistische gedachtegoed verbeelden. Op het doek zien we de held, de Nieuwe Mensch, met een vlammend zwaard in zijn hand. Aan zijn voeten de valse idealen van de Verlichting die hij heeft afgeworpen in de vorm van een skelet met koningsmantel

en kroon met daarop 'ratio'. In zijn hand heeft dit skelet de boeken van Marx, Voltaire en Darwin. Opziend naar het licht worden de ware vijanden de held duidelijk: aan zijn linkerhand het kapitalisme – met de groten der aarden in aanbidding voor het gouden kalf – en aan zijn rechterhand het communisme – met Lenin op een kar, voortgetrokken door het uitgeputte volk, terwijl een kerk met crucifix in brand wordt gestoken.

Het schilderij heeft waarschijnlijk de eerste jaren bij Van Leeuwen Boomkamp thuis gehangen. Tot 1939. In dat jaar kon het grote publiek kennis maken met het doek. Van de Velde stelde zijn 'Nieuwe Mensch' toen ten toon in de Kunstzaal van zijn zwager Carel van Lier aan het Amsterdamse Rokin. Een wrede gril van de geschiedenis: Van Lier was een kunsthandelaar die als een van de eerste in Nederland Afrikaanse

kunst toonde en zich verder specialiseerde in kunstenaars die niet veel later officieel 'ontwaard' werden verklaard. Bovendien was hij joods. In 1945 stierf hij in Neuengamme: vermoord door de aanhangers van de ideologie die op 'De Nieuwe Mensch' werd verheerlijkt. Het schilderij zelf werd in 1940 door Van Leeuwen van Boomkamp geschonken aan Mussert, die het een prominente plaats gaf in zijn werkkamer op zijn Utrechtse hoofdkwartier. Het doek groeide uit tot een krachtig propagandastuk. In 1942 en 1943 maakte het deel uit van de rondreizende tentoonstelling 'Herlevend Nederland'. Bij deze gelegenheid verschenen er ook ansichtkaarten en affiches van het werk: 'een sieraad voor uw kamer' aldus de bijgaande tekst.

'De Nieuwe Mensch' een groots kunstwerk dat de bezoeker 'gevoel voor schoonheid' bezorgt? Nee, zeker niet! Het is knullig geschilderd, de verhoudingen deugen niet, de anatomie van de verschillende figuren rammelt, de compositie is erg schematisch en de boodschap wordt er wel erg onsubtiel ingehamerd: deze kunstenaar is er een van dik hout zaagt men planken. Maar als historisch object heeft het schilderij een grote kracht. Aan 'besef van tijd' ontbreekt het dit doek zeker niet. In een oogopslag wordt de nationaal-socialistische ideologie duidelijk en bij nadere bestudering kun je je zelfs voorstellen waarom die ideologie, verpakt in deze vormtaal, voor sommigen zo aantrekkelijk kon zijn. Het is een sterk versimpeld wereldbeeld, met een duidelijke scheiding tussen goed en kwaad: een heroïsche strijd tegen de duistere machten. In stijl en iconografie niet eens zo verschillend van de huidige videogames en fantasyfilms. De visuele connectie tussen de Nieuwe Mensch en Conan de Barbaar kan weinigen ontgaan.

Kortom: een historisch object met een grote zeggingskracht, ook al is het geen grote kunst. En daarom heeft het Rijksmuseum het verworven. Want een museum voor kunst en geschiedenis laat natuurlijk de hoogtepunten van de Nederlandse kunst zien, maar kan niet volstaan met de hoogtepunten uit de Nederlandse geschiedenis. De dieptepunten uit die geschiedenis moeten ook aan bod komen. •

Jan de Hond (1964) is Conservator Geschiedenis bij het Rijksmuseum te Amsterdam. Hij studeerde tussen 1983 en 1992 aan de Katholieke Universiteit Nijmegen. In 1992 behaalde hij zowel zijn doctoraal kunstgeschiedenis als geschiedenis. Tussen 1994 en 1999 was hij als Aio aan de KUN verbonden. In januari 2008 hoopt Jan de Hond bij Peter Rietbergen te promoveren op een proefschrift over het oriëntalisme in de Nederlandse cultuur, 1800-1920.

Marjet Derks

Boeken Top 5

Voor deze vaste rubriek stelt een historicus of een historicus in spe op verzoek van de redactie een Boeken Top 5 samen: een lijst van werken die een blijvende indruk hebben gemaakt en van invloed zijn geweest op zijn of haar vorming – als wetenschapper, historicus en mens. Dit keer viel de eer te beurt aan Marjet Derks (1958). Zij is per 1 september 2006 de vervangster van Joost Rosendaal als docent politieke geschiedenis voor de duur van zijn 'bombardementproject' en sinds 1 januari 2007 als postdoc verbonden aan de onderzoeksgroep Geschiedenis van het Nederlands Katholicisme. Hier werkt zij aan het project 'Religion, Radicalism and Intellectualism. Catholic Female Intellectuals between Conservatism and Modernity, 1890-1990.'

Hoewel ze aantoonbaar onzinnig zijn en veranderlijk, ben ik dol op lijstjes maken. Canons, grootste Nederlanders – ik vind het prachtig. Ze geven, al is het maar voor even, de illusie van 'greep hebben' op de historische chaos. Bovendien kun je er je persoonlijke voorkeuren in kwijt. Maar juist door die veranderlijkheid wordt het maken van een historische boeken top 5 nog een hele klus. Selecteren valt niet mee en duidelijke criteria zijn er ook niet. Ik heb uiteindelijk uit mijn eigen collectie een aantal boeken gekozen dat ik nog regelmatig opensla, zelfs wanneer er geen enkele directe aanleiding toe is. Daar bleek bij nader inzien ook nog een rode draad in te zitten, want het betreft – op één na – 'era studies', boeken die een bepaald tijdvak beschrijven van auteurs die houden van het grote gebaar. Ook zijn het naar mijn idee echte 'leesboeken', goed en evocatief geschreven, met een lichte neiging tot romantiseren en overdrijven. Ideaal ook voor de vakantie. Elk goed historisch boek moet ten slotte op zijn minst ook een mooi leesboek zijn.

1. Hans Righart, De eindeloze jaren zestig. Geschiedenis van een generatieconflict (De Arbeiderspers, Amsterdam/Antwerpen 1995).

Al ruime voordat de sixties 'in' waren, stelde Hans Righart dat deze periode Nederland ingrijpender heeft veranderd dan de Tweede Wereldoorlog. Hij presenteert in zijn boek niet alleen op aansprekende wijze de bonte stoet utopisten, rookmagiërs, nozems en studenten die zich in deze jaren als tegencultuur manifesteerden, maar plaatst hen ook in het perspectief van de perioden daarvóór en daarna. Zo laat hij

de protestgeneratie ontstijgen aan de mythische voorstellingen die er wel van zijn gemaakt en plaatst hen in een historisch perspectief. Ook laat hij knap zien dat er vele jaren zestig waren, die door verschillende erfgenamen worden opgeëist.

Toen ik het boek voor de eerste keer las, werd ik direct getroffen door de frisse toon ervan en het gebruik van bronnen uit de populaire cultuur in combinatie met de bekendere politiek-historische literatuur. Teksten van popsongs, tienertijdschriften en televisieprogramma's – ze bleken allemaal als seismografen van een veranderende cultuur te kunnen worden gezien. De komst van de 'Bietels' naar Nederland markeerde zo het ontstaan van een nieuwe tienercultuur. Righart beschrijft het allemaal op de voor hem typerende licht cynische maar toch sensitieve manier. Hoewel het epicentrum (een centraal begrip in deze studie) van de jaren zestig zich ver van het dorp van mijn jeugdjaren bevond, heb ik door dit boek toch het idee gekregen ze heel bewust te hebben meegemaakt.

Als naschrift moet mij van het hart dat het vervolg op dit boek, De wereldwijde jaren zestig. Groot-Brittannië, Nederland, de Verenigde Staten (Utrecht 2004), dat Righart door zijn ziekte en overlijden niet heeft kunnen afmaken, ten onrecht zelden wordt genoemd, terwijl het toch prachtige observaties bevat van de jaren zestig in andere landen.

2. Philip Metcalfe, 1933 (Olympus, Amsterdam 2008, oorspr. 1988).

Enkele decennia vóór de sixties tekende zich een minstens zo pulserend decennium af. Terwijl medestudenten veelal gefascineerd waren door de Tweede Wereldoorlog, ging mijn belangstelling vooral uit naar het Interbellum. Ik vind het nog altijd een buitengewoon spannende en ongrijpbare periode. Een boek dat de ambivalenties ervan treffend weergeeft, is 1933 van de Amerikaanse journalist en onderzoeker Philip Metcalfe.

Hij koos een cruciaal jaar uit het Interbellum en volgt vijf uiteenlopende personen die zich in 1933 in Berlijn bevonden. Zo wordt je binnengezogen in de levens van de Amerikaanse ambassadeur William Dodd (een historicus die tegen wil en dank in Berlijn wordt gestationeerd, waar hij hoopt veel tijd over te hebben voor zijn boek over de Amerikaanse burgeroorlog) en zijn dochter Martha, die met overgave alle societyfeestjes afloopt. Ook de personages Rudolf Diels, Gestapo-chef, Bella Fromm, een joodse verslaggeefster, en vooral de onnavolgbare Putzi Hanfstaengl, Hitlers chef van de buitenlandse voorlichtingsdienst, zetten zich onuitwisbaar op het netvlies van de lezer vast. Zij vormen als het ware reisleaders in een stad waarin zich, soms

bijna onmerkbaar en dan weer met grotere sprongen, de veranderingen voltrokken die uitmondten in de nationaal-socialistische dictatuur en de Tweede Wereldoorlog.

Het knappe van Metcalfe's aanpak is dat hij niet vooruitloopt op die latere gebeurtenissen, maar zich concentreert op het jaar en de plaats van handeling. Zo zijn er de vrolijke feestjes van de Berlijnse society, terwijl iets verder weg de eerste straatgevechten en razzia's plaatsvinden. Ook de geleidelijke censuur tekent zich langzaam maar steeds scherper af. Als lezer ontkom je enerzijds niet aan de bijna dwingende opeenvolging van kleinere en grotere incidenten, terwijl je anderzijds het idee hebt dat het nog best een hele andere wending had kunnen nemen allemaal. Sinds ik dit werk las koester ik de stille hoop ooit een dergelijk boek over een jaar in de Nederlandse geschiedenis te kunnen schrijven. Een mens moet wat te dromen houden.

3. Elaine Showalter, *Sexual Anarchy. Gender and Culture at the Fin de Siècle* (Penguin, London 1990).

Fin-de-siècles vormen eveneens fascinerende tijdperken, misschien niet eens zozeer om wat er daadwerkelijk gebeurde, maar vooral om de cultuurpessimistische of juist idealistische gedachten en emoties die het naderend einde van een eeuw teweeg blijken te brengen. Het einde van de negentiende eeuw is voor mij zo'n uiterst spannende en van verwarring bol staande tijd. De Amerikaanse literatuurwetenschapster Elaine Showalter, aan wie ik mij in menig opzicht schatplichtig moet tonen, heeft de ambivalenties uit die tijd treffend weergegeven in haar boek *Sexual Anarchy*.

Showalter analyseert de literatuur, het toneel en de populaire cultuur van de late negentiende eeuw en stelt dat dit een periode was waarin onder invloed van industrialisering en modernisering behalve klassenverhoudingen ook en vooral de bestaande verhoudingen tussen de seksen onder druk kwam te staan. Culturele ideaalbeelden en bestaande identiteiten schuurden met een veranderende samenleving. In de 'anarchie' die ontstond, werd al te vooruitstrevende vrouwelijkheid ('new women') verdacht gemaakt en een bepaald type mannelijkheid (sportief, sterk, ondernemend) verheerlijkt. Uitgesproken vrouwelijk optreden werd benoemd als hysterisch, terwijl tevens decadentie en (mannelijke) homoseksualiteit werden gemedicaliseerd en veroordeeld (Oscar Wilde). Tegelijkertijd ontwikkelde zich ook een interessante vrouwelijke utopie over een toekomst waarin de ongelijkheid tussen de sekse zou zijn verdwenen. Dat zijn zo maar enkele van Showalters observaties, die ze met veel voorbeelden uitwerkt.

Showalter gaat vervolgens nog een stapje verder en vergelijkt deze negentiende-eeuwse culturele processen met pendanten die zich tegen

het einde van de twintigste eeuw aftekenden, zoals de perceptie van sport en mannelijkheid en de medicalisering van depressies.

Of het in alle opzichten een adequate analyse is, waag ik zeker ten aanzien van het comparatieve gedeelte te betwijfelen, maar fascinerend en goed geschreven is het wel. Ik heb ervan geleerd om kritisch te kijken naar culturele constructies, én hoe belangrijk het is om tal van bronnen, hoe schijnbaar onbetekenend ook, mee te laten wegen in een culturele analyse.

4. Bonnie G. Smith, *Ladies of the Leisure Class: The Bourgoises of Northern France in the Nineteenth Century* (Princeton University Press, Princeton 1981).

Ik stootte ooit bij toeval op dit boek, toen ik onderzoek deed naar populaire cultuur en veranderingen in vrijetijdsbestedingspatronen. Het trefwoord 'leisure class' uit de titel deed vermoeden dat dit een zekere hit was. Niets was minder waar, want Bonnie Smiths boek gaat over Noord-Franse dames uit de maatschappelijke en culturele bovenlaag, die, vrijgesteld van huishoudelijke en andere arbeid, zich in toenemende mate gingen identificeren met de bovenmateriële wereld van de religie. Al lezende werd ik getroffen door de knappe manier waarop Smith die betreffende klasse wist te typeren, alsmede hoe zij de religieuze belangstelling van de vrouwen weergaf en duidde.

Dit boek ligt mede ten grondslag aan de zogenaamde feminisering van de religiethese, die ervan uitgaat dat gedurende het moderniseringsproces in de negentiende eeuw zich een scheiding heeft voltrokken tussen mannen en vrouwen wat 'wereld' en 'spiritualiteit' betrof. Terwijl de mannen zich steeds meer ontpopten tot succesvolle entrepreneurs en dragers van het industrieel kapitalisme, wendden de vrouwen zich juist tot de immateriële wereld van kerk en geloof. Daar vormden ze een verbond met de priesters die uit hoofde van hun positie evenmin deel hadden aan de wereld van fabrieken en ondernemingen. Tijdens dit proces feminiseerden kerk en religieuze cultuur ook in meer symbolische zin, waarvan met name de devotiecultuur een tastbaar voorbeeld vormt.

Zeker sinds religiegeschiedenis meer en meer het thema van mijn onderzoek is geworden, weet ik dat de feminiseringthese terecht aan de nodige kritiek blootstaat. Desondanks herlees ik Smiths boek regelmatig, omdat het een voorbeeld van eruditie is. Ook zonder die these staan er vele prachtige observaties in, al was het maar de manier waarop deze grote Amerikaanse historica het dagelijks leven van de Franse bourgeoisie dames weet te karakteriseren: de benauwdheid én eenzaamheid spatten ervan af.

5. Robin G. Collingwood, *The Idea of History*. Revised Edition, with an Introduction and additional material edited by Jan van der Dussen (Clarendon Press, Oxford 1993).

Vreemde eend in deze opsomming, maar tegelijkertijd een boek dat in alle historische lijstjes zou dienen te worden opgenomen, is de klassieker van de Engelse geschiedfilosoof Robin Collingwood – maar dan wel in deze herziene versie, omdat daaraan teksten zijn toegevoegd die de basis vormden voor het bekende *The Idea of History*: collegeteksten die hij in 1926 heeft gegeven en schetsen uit 1927 en 1928 waarin hij als het ware als schrijvend zijn ideeën aan het ontwikkelen is. Vanuit die teksten is het uiteindelijke boek beter te begrijpen en te volgen.

Mijn kennismaking met het werk van Collingwood dateert uit mijn studententijd, toen het dankzij geschiedfilosoof Jan van der Dussen verplichte kost was. Los daarvan was ik direct gegrepen door zijn ideeën: als filosoof, maar ook historicus en archeoloog wist Collingwood dicht bij de historische praktijk te blijven maar deze wel tot in de finesses te analyseren. Zijn betoog is zó glashelder dat je zijn gedachten als het ware stap voor stap kunt volgen.

Wat is geschiedenis eigenlijk en wat doe je als je geschiedenis bedrijft en beschrijft? Die vragen moet elke historisch onderzoeker zich blijven stellen. Collingwood waarschuwde al in de jaren twintig tegen een kwaal die alleen maar erger geworden is: die van de 'scissors and paste-methode' waaraan nogal wat historici zich te buiten gaan (ook bekritiseert hij in het algemeen en vooral in politieke zin de houding van onkritisch navolgen van wat anderen beweren). Hij bepleit krachtig het belang van de goede vraagstelling en de historiografische inbedding van elk onderzoek, hoe klein van omvang ook. De idee van 'the logic of question and answer' dat aan geschiedbeoefening ten grondslag ligt, gebruik ik tot op de dag van vandaag in mijn werk. Dat ik sinds de eerste kennismaking deel uitmaak van een klein, niet geheim maar wel gedreven Collingwood-gezelschap, is daaraan niet vreemd. Een van de vele mooie zinnen die het citeren waard zijn tot slot: 'A man ceases to be a beginner in any given science and becomes a master in that science when he has learned that he is going to be a beginner all his life.' (lees voor man ook vrouw!)

Uit de ivoeren toren

Deze rubriek informeert de ETVT-lezers over de veelzijdige activiteiten van de medewerkers van Geschiedenis, in de ivoeren toren van de wetenschap, maar ook erbuiten. Naast korte nieuwsberichten krijgen bovendien elke keer één of twee medewerkers de gelegenheid om zichzelf, een lopend onderzoeksproject of een net verschenen publicatie voor te stellen, dit keer Carla Hoetink van Politieke Geschiedenis.

Nieuws

Van **Petty Bange** verscheen in maart bij uitgeverij Verloren *Moraliteyt saelt wesen. Het-laat-middeleeuwse moralistische discours in de Nederlanden*. Mores leren, dat is wat de auteurs van laatmiddeleeuwse moralistische traktaten en leerdichten letterlijk willen doen. Gebaseerd op de analyse van een groot aantal van deze werken wordt aangetoond hoe ze dit doen. Het gaat om het belang van zelfkennis, er wordt gewaarschuwd voor de zeven hoofdzonden (dochters van Lucifer!) en de tien geboden worden uitgelegd. Hun vermaningen verlevendigen de auteurs met exempelen en voorbeelden uit de praktijk van alledag. Voorts vertellen ze hoe mensen met elkaar om moeten gaan: mannen en vrouwen, ouders en kinderen, geestelijken en leken, christenen en anders-gelovigen. Deze traktaten zijn vooral voor leken bedoeld en relatief vaak ook door leken geschreven.

Theo Engelen organiseerde samen met Yang Wen-shan en John Shepherd in mei 2007 het congres: *Death at the opposite ends of the Eurasian continent. Conference on mortality trends in Taiwan and the Netherlands 1850-1945*. Bovendien publiceerde hij bij Aksant in Amsterdam samen met Hsieh Ying-hui, *Two Cities, One Life. Marriage and Fertility in Lugang and Nijmegen* (band 3 in de reeks *Life at the Extremes*).

Jan Kuijs is co-redacteur van het Biografisch Woordenboek Gelderland, waarvan onlangs deel 6 verscheen bij uitgeverij Verloren. Dit deel bevat 50 korte biografieën van bekende en minder bekende historische personen uit de provincie Gelderland. Onder hen de Commissarissen van de Koningin Molly Geertsema en H. Bloemers, de dichteres Nel Benschop, de schrijvers Anton van Duinkerken en Pé Hawinkels, de beeldend kunstenaar Piet Gerrits, dierentuindirecteur Antoon van Hooff,

de historicus B.H. Slicher van Bath en de psychiater Anna Terruwe.

Samen met de Afdeling Ethiek, Filosofie en Geschiedenis van de Geneeskunde van het UMCN organiseert **Karine van 't Land** bijeenkomsten voor de Medisch-historische Club D. de Moulin. De bijeenkomsten zijn vrij toegankelijk en hebben brede thema's. Zo traden Geertje Mak en Martijn Icks op vrijdag 25 mei op in een bijeenkomst over hermafroditisme en androgynie. (Voor meer informatie of voor plaatsing op de verzendlijst: k.vantland@let.ru.nl).

Inger Leemans was in april op uitnodiging van het Getty Museum in Los Angeles om daar 2 weken te participeren in het onderzoeksproject over Bernard Picart. In mei organiseerde zij samen met de onderzoeksgroep "Ältere niederländische Literatur in deutscher Übersetzung (vom Mittelalter bis 1830)" van de Freie Universität Berlin en de Universität Leipzig een bilateraal congres "Niederländische-Deutsche Literaturbeziehungen 1600-1830" aan de Freie Universität.

Op 18 en 19 april organiseerde **Wim van Meurs** in München de tweede workshop van het door de Volkswagen Stiftung gefinancierde project "Captive States, Divided Societies. Institution-Building in Southeastern Europe". Twaalf auteurs uit de VS, Bulgarije, Roemenie en Duitsland schrijven ieder een comparatieve studie over de ontwikkeling van één (in)formele politieke institutie in de tijd tussen het einde van de Ottomaanse of Habsburgse heerschappij en de communistische machtsovername. In een regio waar historiografie nog meestal een exclusief nationaal geschiedenisverhaal betreft, biedt een institutionele insteek in mogelijkheid tot vergelijken. In de eigen bijdrage van Wim van Meurs gaat het om de invulling van de institutie democratie en de "politieke arena" in het algemeen.

Samen met Gian Ackermans tekent **Marit Monteiro** voor de bundel *Mannen Gods. Clericale identiteit in verandering* die in juni bij Verloren zal verschijnen in de reeks Metamorfosen. Studies in religieuze geschiedenis. De bundel omvat bijdragen van Ton van Schaik, Angela

Berlis, Patrick Chatelion Counet, Angelo Somers en Gian Ackermans die de mannen Gods en hun clericale cultuur vanuit het perspectief van de cultuurhistorisch gerichte religiegeschiedenis belichten. De bijdragen bieden een gedifferentieerde analyse van de groep katholieke ambt dragers. Het accent valt op voorbeelden en zelfbeelden, mannelijkheid en vrouwelijkheid, corpsgeest en individualiteit. In de bundel zijn tevens drie portretten opgenomen, van Jan Bluysen (oud-bisschop van 's-Hertogenbosch), gehuwd diaken Henk Schoot en de jonge dominicaan René Dinklo.

De leerstoelgroep Cultuurgeschiedenis van **Peter Rietbergen** heeft een vrije AIO-plaats van de onderzoeksschool van de Letteren Faculteit voor Historische, Literaire en Culturele Studies (HLCS) in de wacht gesleept. Het betreft een samenwerkingsproject met het Instituut voor Nederlandse Geschiedenis in Den Haag over Nederlandse missiegeschiedenis.

Erie Tanja heeft van de EU een Marie Curie Fellowship gekregen om vanaf maart 2008 vier maanden deel te nemen aan het programma "Das Politische als Kommunikationsraum in der Geschichte" aan de Universität Bielefeld. Het is haar bedoeling om in het deelprogramma "Historische Semantik des Politischen in Deutschland, England und Frankreich (18.-20. Jahrhundert)" van prof. Willibald Steinmetz aan de theoretische fundering van haar proefschrift te werken en een comparatief artikel te schrijven.

Stel je voor... Carla Hoetink

Nog dagelijks zie ik mezelf als achttienjarige voor het eerst mijn fiets stallen tegen een van de boompjes op het Erasmusplein. Dat was ook toen al verboden, maar zoveel wist ik die eerste dag nog niet. Destijds was ik op weg naar mijn eerste hoorcollege Inleiding Geschiedenis, inmiddels werk ik als promovendus Politieke Geschiedenis aan een proefschrift over de rol van procedures en spelregels in de Tweede Kamer.

Mijn voorliefde voor de politieke geschiedenis kwam in de loop van mijn middelbare school tot stand. Ik, die mij naast het paardrijden tot dan toe vooral had beperkt tot het kijken van het (jeugd)journaal, raakte onder de indruk van de grote thema's uit de wereldgeschiedenis. Oorlogen, revoluties, ideologieën, imperialisme en internationale betrekkingen – ik wist ze destijds nog niet zo te classificeren, maar vond de verhalen erover razend interessant. Dat gold evenzeer voor de politieke geschiedenis dicht(er) bij huis: de Nederlandse politiek

en staatsinrichting. In mijn omgeving was daarvoor inspiratie genoeg, ook op school. Hoewel de klassieke politieke tegenstellingen in het docentencorps medio jaren negentig allang begraven waren, herleefden ze af en toe nog even, en infecteerden zo ook een nieuwe generatie maatschappijbewust puberende leerlingen. (Marx had vroeger Aardrijkskunde en Frans beheerst; de oude Katholieke Volkspartij het vak Geschiedenis, totdat een van onze geschiedenisdocenten het als partijvoorzitter uiteindelijk nog veel verder naar rechts schopte. Dit had zich allemaal ver voor mijn tijd afgespeeld, maar bleef niet onopgemerkt.)

Zo terugkijkend was de studie Geschiedenis kortom een logische keuze, al was ik daar die eerste dag nog niet zo zeker van als nu. De zekerheid groeide naarmate ik mij verder verdiepte in de politieke geschiedenis van de laatste drie eeuwen, mij uitstapjes naar gender en politicologie veroorloofde, en mij uiteindelijk inliet met de parlementaire geschiedenis. Tijdens mijn stage bij het Centrum voor Parlementaire Geschiedenis werd ik op het spoor gezet van de 'lijken'. De term 'lijken' is ooit als lugubere benaming bedacht voor woorden en zinsneden die uit het officiële verslag van Kamerdebatten waren geschrapt, omdat deze naar het oordeel van de Kamervoorzitter niet toelaatbaar waren. Dit op het eerste gezicht ludieke en in principe marginale onderwerp bleek vanuit het perspectief van de parlementaire cultuur een serieuzere bestudering waard.

Wat aanvankelijk als aardigheidje begon, leidde dan ook tot een afstudeeronderzoek en uiteindelijk zelfs tot een publicatie over ontoelaatbaar taalgebruik in de Tweede Kamer. Goedbeschouwd boden de 'lijken' namelijk inzicht in de veranderende verbale fatsoensnormen van het parlement, in de geschreven en ongeschreven regels van het debat, en in de bandbreedte waarbinnen de volksvertegenwoordigers politiek mochten bedrijven. En zoals het hoort in de wetenschap riepen deze inzichten ook weer nieuwe vragen op. Hoe verhiel het handhaven van een zekere parlementaire taalstandaard zich tot democratische principes als het vrije woord en het mandaat waarop elke

gekozen volksvertegenwoordiger zich kon beroepen? Welke betekenis hadden dergelijke regels en gedragscodes eigenlijk voor de dagelijkse parlementaire praktijk?

Na mijn afstuderen kreeg ik de kans – was dat ook maar altijd zo in de wetenschap – om deze kwesties verder te onderzoeken. Een historische analyse van de procedurele kant van de politiek zal moeten aantonen dat besluitvorming niet louter tot stand komt door het uitwisselen van ideologische of technische standpunten. De richting van deze processen wordt mede bepaald door de ruimte en de beperkingen die de Kamer zelf heeft gecreëerd. Vanuit de gedachte dat procedures en regels een tamelijk machtig politiek wapen kunnen vormen, wil ik zodoende een ander licht werpen op de werking van de naoorlogse volksvertegenwoordiging als democratisch orgaan.

Afgezien van enkele onderwijstaken is dat de opdracht die mij tot medio 2009 bezig zal houden. Dit doel, maar ook de geschiedwetenschap in bredere zin – de confrontatie tussen heden en verleden – doet mij nog steeds dagelijks terugkeren naar het Erasmusgebouw. In vergelijking met 1999 is er echter één markante wisseling van perspectief: mijn fiets staat tegenwoordig in de fietsenkelder. •

Recensies

Johan van Merriënboer, **Mansholt: een biografie** (Amsterdam: Boom 2006), p. 493 ISBN 90-8506-249-7.

Het blijft natuurlijk gissen, maar als Sicco Mansholt (1908-1995) nog had geleefd, dan was de uitslag bij het referendum voor de Europese Grondwet in juni 2005 wellicht anders uitgevallen. In ieder geval had Mansholt zich in duidelijke bewoordingen uitgesproken vóór de politieke eenwording van Europa waarbij een eenduidig landbouwbeleid een belangrijke rol speelde. Historicus en jurist Johan van Merriënboer promoveerde in juni van vorig jaar op een biografie over boer, verzetsheld, PvdA-minister en Europees landbouwcommissaris Sicco Mansholt. Met dit zeer omvangrijke werk geeft Van Merriënboer inzicht in het politieke leven van de PvdA'er. De manier waarop deze politicus handelde, is volgens de auteur echter niet los te zien van zijn persoonlijke leven en daarom wordt er in deze biografie ook uitgebreid stilgestaan bij onder meer de jeugdjaren van Sicco op de herenboerderij in Groningen, zijn werk op de theeplantage in Indië en zijn huwelijk. Deze keuze die Van Merriënboer maakt, geeft een meerwaarde aan de biografie. Persoonlijke aangelegenheden vormen een politicus immers in belangrijke mate. Het toevoegen van het woord 'politieke' in de ondertitel zou misstaan want deze biografie is meer dan dat. De huidige ondertitel doet dan ook recht aan de inhoud.

Landbouwpolitiek is niet altijd even flitsend maar Van Merriënboer zorgt, mede door zijn prettige schrijfstijl, dat de taaie materie gaat leven. Ook daarom is het zo te prijzen dat de auteur ervoor koos om ook aandacht te schenken aan het persoonlijk leven van de hoofdpersoon. Wanneer er geschreven wordt over de jeugd van Mansholt op de boerderij van zijn ouders in Groningen, dan ruikt de lezer als het ware de omgeploegde grond. In het eerste hoofdstuk wordt er stilgestaan bij de betrokkenheid van vader en moeder Mansholt bij de SDAP. Immers door het socialisme binnen zijn familie werd de jonge Sicco voor een deel gevormd. Echt sociaal geëngageerd en politiek bewust raakte de hoofdpersoon pas in de jaren 1934-1936 toen hij naar Nederlands-Indië vertrok om daar te gaan werken als employé op een theeplantage. Al op de heenreis verbaasde Sicco zich over de luxe aan boord van het stoomschip. Van huis uit was hem door zijn ouders ingeprent dat hij hard diende te werken en een 'deugdzaam socialist' moest zijn. Het werk in het verre land beviel Mansholt goed, maar hij kon niet goed uit de voeten met de koloniale gezagsverhoudingen in Indië. De Groninger trok zich

het lot van de inlanders erg aan en probeerde hen te behandelen als gelijken hetgeen echter zeer ongebruikelijk was op de plantages. In de jaren dat Mansholt in Indië werkte, ging het economisch steeds slechter en daarom besloot hij in 1936 terug te keren naar Nederland om daar als akkerbouwer aan de slag te gaan, eerst bij het bedrijf van zijn broer en later in zijn eigen boerderij met zijn verloofde Henny Postel. Naast het werk werd Mansholt actief voor de SDAP.

De biograaf geeft tevens een fraai inzicht in het boerenleven in de jaren dertig en veertig van de vorige eeuw. Treffend schrijft hij over de vroege oorlogsjaren waarin Mansholt zou uitgroeien tot verzetsheld. Na de oorlog werd de held dan ook beloond met een post in het kabinet-Schermerhorn-Drees als minister van Landbouw, Visserij en Voedselvoorziening. Als minister toonde Mansholt zich sociaal betrokken. Zijn hoofdtaak was om ervoor te zorgen dat de bevolking te eten kreeg. De minister toonde zich een harde werker die 's ochtends vroeg op het ministerie verscheen en nooit haast had om naar huis te gaan. Door zijn inzet en gedrevenheid was Mansholt zeer geliefd. Uit het verdere relaas wordt duidelijk dat Mansholt als minister sterk in zijn schoenen stond en altijd zeker leek van zijn zaak. Hierop is echter één uitzondering. Mansholt twijfelde tijdens de cruciale besprekingen over het militaire optreden in Indië, de zogenoemde politionele acties. Van Merriënboer schetst mooi de twist tussen Schermerhorn, die voorstander was van een zo groot mogelijke onafhankelijkheid van Indië, en Romme, die juist vond dat de tempo waarop de Indiërs meer vrijheid zouden krijgen, meer bij Nederland moest liggen. Mansholt zegde in deze twist in eerste instantie zijn steun toe aan de premier maar later sloeg hij toch om. In de jaren tachtig zou Mansholt verklaren dat hij spijt had van de medeverantwoordelijkheid aan de zware militaire acties en dat hij eigenlijk na de eerste politionele actie had moeten opstappen. Deze verkeerde beslissing lijkt de enige wanklank in Mansholts ministersbestaan. Bij zijn afscheid van de Nederlandse politiek in 1958 werd er door de Kamervoorzitter zelfs een motie van hulde uitgesproken waarin de politicus werd bedankt voor twaalfeneenhalf jaar 'onbezweken trouw, toewijding en bekwaamheid'. Een dergelijke motie is een unicum in de Nederlandse parlementaire geschiedenis.

Na de periode als minister werd Mansholt Europees commissaris, belast met landbouw en in 1972 werd hij voorzitter van deze commissie. In deze Brusselse jaren zette hij zich in voor de politieke eenwording van Europa. Ook daar werd hij gezien als een harde werker, een vergadertijger, een man die helder en intelligent was, deskundig en zelfverzekerd, een leider met een groot charisma. Ook in Brussel bleek zijn groot sociaal engagement. Hij zette zich in voor een fatsoenlijk bestaan voor de boeren in Europa. Maar hij gaf bijvoorbeeld ook een feestje

voor stafmedewerkers en hun vrouwen waarbij ook kantoorbedienden en chauffeurs van harte uitgenodigd waren uitgenodigd. Dit was zeer ongebruikelijk maar werd door velen zeer op prijs gesteld.

Mansholts politieke leven lijkt in eerste instantie een succesverhaal. Hij zette de Nederlandse landbouw op de kaart en maakte zich later sterk voor de politieke eenwording van Europa. Daarnaast werd hij gezien zijn kundigheid en sociale bewustzijn alom gerespecteerd. Het lijkt echter wel of het gezegde 'na de roem komt de val' vanaf het einde van de jaren zestig werd bewaarheid. Politiek gezien ging het vanaf dat moment steeds slechter met Sicco Mansholt. In de jaren zestig werd er binnen de Europese Commissie overeenstemming bereikt over het plan-Mansholt waardoor de graanprijzen op een gelijk niveau werden gebracht om zo de interne ontwikkeling binnen de EEG te bevorderen. De Franse president De Gaulle steunde het plan maar zag niets in de verdere ontwikkeling ervan. Het lijkt of Mansholt zijn tactische vaardigheden aan het verliezen was toen hij het nationalisme van De Gaulle gelijkstelde aan dat van Hitler. Tegelijkertijd werden er te hoge landbouwprijzen in Europa vastgesteld en dat leidde tot overproductie. Mansholt vond dat de overheid moest ingrijpen om een einde te maken aan deze situatie en meende dat een groot aantal Europese boeren voor een andere professie moest kiezen. De boeren kwamen tegen deze plannen in opstand en bij diverse demonstraties werden er galgen megedragen met daaraan Mansholt-poppen. In Duitsland werd de commissaris in die periode bekend als 'Bauernkiller'. Mansholt was erg geraakt door de boerenprotesten en niet veel later ging hij met pensioen.

Van Merriënboer maakte voor de biografie gebruik van een groot arsenaal aan bronnen. Hij sprak de hoofdpersoon nog net voor zijn dood in 1995, had gesprekken met diens familie en had inzage in tal van archieven. De kans te verzuipen in de hoeveelheid bronnen was aanwezig maar Van Merriënboer slaagde erin om tot een weloverwogen oordeel te komen. De biografie is duidelijk geen hagiografie. Zo schrijft de historicus ook over de liefdesaffaire van Mansholt in de jaren zeventig met de veel jongere secretaresse Petra Kelly. De biograaf doet dat op gepaste wijze en verantwoord waarom hij juist ook aan dit persoonlijke deel van Mansholts leven aandacht wil schenken. Kelly, die later betrokken zou zijn bij de oprichting van de Grüne Partei was voor de politicus een inspiratiebron. Net als Mansholt in zijn laatste jaren, voelde ze zich erg betrokken bij de Derde Wereld en het milieu. Enig minpunt aan deze biografie zijn de vele details. Zo wordt er op diverse plaatsen te diep ingegaan op familierelaties en achtergronden van persoonlijke contacten. Een aantal daarvan had geschrapt kunnen worden en dan was de boodschap van de biograaf ook duidelijk overgekomen. Sicco Mansholt is van groot belang geweest voor zowel het Nederlandse als

het Europese landbouwbeleid. Hij was een groot politicus en is een biografie dan ook meer dan waardig.

Charlotte Brand

Charlotte Brand (1982) studeerde geschiedenis aan de Radboud Universiteit (2001-2006) en werkt sinds 2006 als onderzoeker bij het Centrum voor Parlementaire Geschiedenis.

De droom van Rogier

H. Bots e.a. (red.), Nijmegen. Geschiedenis van de oudste stad van Nederland (3 dln; Wormer 2005) 1500 pp., geïll., ISBN 9066112301, € 85,-.

Eindelijk zal het Bestuur, zodra het zich daartoe gerechtigd acht, de verwezenlijking van een lang gekoesterd plan ter hand nemen: het doen samenstellen van een wetenschappelijk-verantwoorde, maar in de goede zin populaire "Geschiedenis van Nijmegen". Met deze woorden sloot prof.dr. L.J. Rogier op 27 mei 1954 zijn rede bij de (her)oprichtingsvergadering van de Nijmeegse historische vereniging Numaga. De doelstellingen van de vereniging – het uitgeven van een blad en het houden van lezingen – zouden de bouwstenen leveren voor dit boekwerk. Het was niet haalbaar om dit geschiedwerk al in 1955, bij de viering van 1850-jaar stadsrechten, te laten verschijnen. Er diende nog veel onderzoek verricht te worden.

Bij de aanbidding van het jaarboek *Numaga* in 1996 deed prof.dr. Jac. Bosmans, de voorzitter van deze Nijmeegse historische vereniging, het voorstel om nu eindelijk gehoor te geven aan de wens van zijn voorganger en een geschiedenis te schrijven van de oudste Nederlandse stad volgens de nieuwste wetenschappelijke inzichten. In de pers en bij het gemeentebestuur werd dit voorstel met enthousiasme begroet. Twee jaar later werd er een Stichting Stadsgeschiedenis Nijmegen opgericht die leiding moest geven aan dit project. Naast de gemeente stelde ook de Letterenfaculteit van de Katholieke Universiteit Nijmegen ruime financiële en personele middelen ter beschikking (1,1 miljoen euro). Er kwam een redactiecommissie waarin vooral docenten van Letterenfaculteit zitting hadden. Het resultaat, drie kloeke delen, werd in het Nijmeegse jubeljaar 2005 gepresenteerd.

De Nijmeegse stadsgeschiedenis is niet uniek. Het laatste decennium kent dit genre een grote populariteit. Menig stadsbestuur wil het verleden van zijn plaats vereeuwigen: Amsterdam, Dordrecht, Rotterdam, Den Bosch, Waalwijk, Arnhem, Tilburg, Eindhoven, Haarlem... de reeks lijkt schier eindeloos en groeit nog steeds (Oosterhout). Soms is er een directe aanleiding: de viering van het zoveel-jarig stadsrecht (Nijmegen, Waalwijk, Tilburg) of de samenvoeging van een gemeente (Heusden). Steeds is er de behoefte de identiteit van een plaats door een beschrijving van het verleden vorm te geven. Wat maakt 'onze' plaats nu zo eigen en zo bijzonder?

De redactie had een moeilijke taak. Welke invalshoek zou zij kiezen? Het doel was 'een zo integraal mogelijke geschiedenis te schrijven waarin plaats en aandacht is voor het leven van eenvoudige vrouwen en mannen, immigranten en minder bedeelden'. Het mocht geen traditionele geschiedenis van elites zijn en het moest gericht zijn op een 'breed publiek'. Deze 'voor het grote publiek toegankelijke uitgave' zou daarom tegen een gereduceerde prijs worden aangeboden.

Eén belangrijke keuze was eigenlijk al stilzwijgend, zo lijkt het, gemaakt: de geschiedenis van Nijmegen zou niet door één auteur worden geschreven, maar door een team van deskundigen. De gedachte hierachter was dat een individu niet beschikt over de alle kennis die nodig is om een wetenschappelijk verantwoorde geschiedenis te schrijven. Bovendien zou dit een grote belasting betekenen voor die schrijver. Of er dan uiteindelijk een boek komt, is allerm minst zeker. Zo was het in Tilburg, waar aanvankelijk voor een bekwame solist was gekozen, na vier jaar noodzakelijk om alsnog een team van deskundigen bij elkaar te brengen om op korte termijn tot een eindresultaat te komen.

Nijmegen koos dus voor meerdere auteurs: het zijn er uiteindelijk meer dan veertig geworden. Toch heeft dit de productie niet versneld. Belangrijker nog: twee prominente leden van de redactiecommissie vielen als auteur weg. Jan Kees Haalebos, die een groot deel van de geschiedenis van Nijmegen in de Oudheid voor zijn rekening zou nemen, kwam in 2001 te overlijden. Een aantal van zijn bijdragen verschijnt daardoor postuum. De initiatiefnemer en verantwoordelijk voor de geschiedenis van Nijmegen in de negentiende en twintigste eeuw, professor Jac Bosmans, trok zich om persoonlijke redenen terug. Deze tegenslagen hebben, zoals hierna zal blijken, een belangrijk stempel op het boekwerk gedrukt.

Voor de opbouw van het boek koos de redactie voor twee gelijkwaardige uitgangspunten: periodisering en analytische kaders. De periodisering is vrij traditioneel: Prehistorie en Oudheid met nadruk op de Romeinse tijd; Middeleeuwen (500-1500); Nieuwe Tijd (1500-1800); en

Nieuwste Tijd, ofwel de negentiende en twintigste eeuw. De vraag rijst hierbij of voor Nijmegen niet andere cesuren hadden moeten worden gekozen: de bouw van de keizerlijke palts door Frederik Barbarossa rond 1150, die het begin van de Middeleeuwse stadsontwikkeling van Nijmegen inleidde; de Reductie in 1591 betekende niet alleen een keuze voor het calvinisme en de Republiek der Verenigde Nederlanden, maar door de confiscatie van geestelijke goederen veranderde ook de economische verhoudingen drastisch; in tegenstelling tot de meeste plaatsen in Nederland was voor Nijmegen het tijdvak van de Bataafse Omwenteling minder ingrijpend dan de 'bevrijding' van de wallen in 1874; onbegrijpelijk is ten slotte dat het oorlogsjaar 1944 niet als cesuur is aangemerkt: het centrum werd verwoest en het nieuwe Nijmegen moest modern en toekomstgericht worden met grote uitbreidingswijken. Deze cesuren hadden naar mijn mening voor een minder geforceerde verdeling gezorgd.

Bij de analytische kaders wilde de redactie nadrukkelijk niet de politiek als motor van de geschiedenis nemen. Gekozen werd voor een Braudeliaanse structuur: het landschap en de ruimte als lange termijnontwikkeling, de demografie en economie als middellange termijnontwikkelingen, en ten slotte cultuur en politiek als ontwikkelingen die meer gedomineerd worden door het evenement. De toepassing hiervan leidde tot een indeling die voor alle vier periodes werd toegepast en zo tot een zekere uniformiteit moest leiden: ruimte en bevolking (de beperkingen door de ruimte van Nijmegen en de demografische schommelingen), het economische en sociale leven (de effecten van economische schaarste en de rol van religie), cultuur (het culturele zelfbeeld), en politiek en bestuur (groepsvorming en -afsluiting uit de behoefte aan macht, veiligheid en zedelijke orde). Hierbij werd er nadrukkelijk naar gestreefd om culturele, politieke en economische factoren aan elkaar te koppelen.

Een belangrijke beperking die de redactie zichzelf noodgedwongen stelde was dat er geen uitgebreid nieuw onderzoek zou worden verricht. Smetius, In de Betou, Arkestee en Van Schevichaven waren belangrijke voorgangers in de Nijmeegse geschiedschrijving, maar konden met uitzondering van laatstgenoemde niet meer de toets van de wetenschapskritiek doorstaan. De vele artikelen in bijna vijftig jaargangen *Numaga* en de vele deelonderzoeken die de afgelopen halve eeuw op andere wijze waren gepubliceerd moesten het uitgangspunt vormen. Het was slechts mogelijk op zeer beperkte mate nieuw onderzoek te verrichten. Voor de Romeinse Tijd zijn de onderzoekers natuurlijk afhankelijk van archeologische resultaten en de beperking van het bronmateriaal. Voor de twintigste eeuw werden juist de overvloed van informatie en de geringe distantie als handicap gezien. De auteurs

kregen tot slot opdracht vooral te streven naar synthese. Zij dienden geen uitvoerige beschrijvingen en typering van gebeurtenissen te geven en werden beperkt in de omvang van hun bijdrage.

Wat hebben deze uitgangspunten en beperkingen voor uitwerking gehad op het resultaat? Het eerste deel over de Prehistorie en de Oudheid is een ander boek geworden dan aanvankelijk in de bedoeling lag. Het weggefallen van Jan Kees Haalebos als groot kenner en beoogd syntheseschrijver voor het Romeinse tijdvak doet zich hier zeer gevoelen. Prof. Willem Willems had de moeilijke taak om in deze leemte te voorzien. Hij kon dit doen door een beroep te doen op een grote groep deelsdeskundigen. De uitkomst is een boeiend verhaal dat vooral erg verlevendigd wordt door fraaie, beeldende grafische voorstellingen en kaarten. Het ontbreken van een syntheseschrijvende hand heeft echter tot gevolg dat er helaas nogal wat herhalingen in voorkomen. 'Om in de pas te blijven' met de andere delen werden er ook hoofdstukken gewijd aan bestuur, religie, economie en cultuur, hoewel het door brongebrek 'lastig' was daarover te schrijven. In deze lacune werd vooral voorzien door vergelijkingen te trekken met kennis die elders is opgedaan. Ondanks deze poging aansluiting te vinden met de volgende delen, heeft dit deel toch vooral een eigen uitstraling. Het had ook als afzonderlijk boek kunnen worden uitgegeven.

Dat het deel over de Oudheid moeilijk aansluit bij het deel over de Middeleeuwen is komt mede door het verschil tussen de archeologische en de historische wetenschapsdiscipline. Belangrijker is evenwel een lacune in onze kennis van de geschiedenis van de 'oudste stad van Nederland': over het tijdvak tussen 350 en 700 is weinig bekend. Vanaf Karel de Grote zijn er schriftelijke bronnen. Toch worden die pas vanaf de elfde eeuw ook door gebouwen en vondsten in ruime mate ondersteund. Of Karel de Grote wel zijn Palts had op het huidige Valkhof lijkt erg twijfelachtig. De vroegere Nijmeegse hoogleraar archeologie F. de Waele vond er tijdens zijn onderzoekingen in de Tweede Wereldoorlog geen enkel bewijs voor. Dit doet overigens geen afbreuk aan de zekerheid van Karels aanwezigheid in Nijmegen. Aan dit vraagstuk wordt helaas geen aandacht geschonken.

De delen over de Middeleeuwen en de Nieuwe Tijd zijn het meest consistent en opgebouwd volgens de structuur zoals de redactiecommissie die voor ogen had. Ze zijn prettig leesbaar en helder. Toch had er soms wat meer synthese in gemogen. Sommige stukken worden – hoe interessant en lezenswaardig ook – gekenmerkt door opsomming, zoals het stuk over de kloosters in de Middeleeuwen of de cultuur in Nieuwe Tijd. De auteurs stonden hier voor het probleem dat er nog geen diepgravend en vergelijkend onderzoek naar deze

onderwerpen is verricht. Het politieke verhaal komt in deze opzet nogal evenementgericht over. Nadrukkelijker interactie met de economische en sociale ontwikkelingen (religie) had hier mogelijk tot een meer analytisch verhaal met heldere lijnen geleid.

Het deel over de negentiende en twintigste eeuw is eigenlijk in twee gedeelten opgesplitst: voor elke eeuw worden met uitzondering van de ruimtelijke ontwikkeling, de andere invalshoeken steeds opnieuw behandeld. Dit sluit aan bij de eerder door mij bepleitte cesuur van 1874. De stukken over de negentiende eeuw komen het meest voldragen en afgewogen over. Hiernaar was al veel onderzoek verricht. De beschrijving van de geschiedenis van Nijmegen in de twintigste eeuw kende het probleem dat de hoofdauteur hiervan in een laat stadium vervangen moest worden. Afstemming was hierdoor lastig en het stuk over het bestuur in de twintigste eeuw oogt dan ook heel anders dan de behandeling hiervan in de voorgaande periode. Lay-outtechnisch gezien had dit al voor een belangrijk deel verholpen kunnen worden.

De geschiedschrijving over de tweede helft van de twintigste eeuw kent een groot probleem. De redactie en auteurs signaleren dit ook zelf: er is nog weinig onderzoek verricht; er is een veelheid aan bronnen; en er zijn nog veel mensen levend die hier een actieve rol in hebben gespeeld. De synthese zal hier 'noodzakelijkerwijze nog erg globaal' zijn, zo kondigde de redactie aan. Dit mede geconstateerd hebbend vallen er toch nog wat kanttekeningen en wensen te plaatsen. Zo had ik graag meer aandacht gezien voor de popcultuur in Nijmegen. Grote popfestivals en optredens van internationale topartiesten als The Rolling Stones, David Bowie en The Red Hot Chilly Peppers doen Nijmegen van de meeste andere steden in Nederland onderscheiden. Een grote foto van een optreden van Donna Lynton – wie? – doet hieraan te weinig recht. Ernstiger is dat de nadruk vooral op het centrum ligt. Met grote moeite is er iets terug te vinden over de vroegere gemeenten en buurtschappen die in Nijmegen zijn opgenomen: Hatert, Hees, Neerbosch, Sint Anna, Brakkenstein enz. Dit ondanks de opdracht van de redactie aan de auteurs om Nijmegen vooral in de geschiedenis van zijn omgeving te plaatsen. Deze kritiek valt overigens ook op de voorgaande periodes en delen te leveren.

Het meeste mediacommentaar op *Nijmegen. Geschiedenis van de oudste stad van Nederland* spitte zich toe op een belangrijke leemte: aan de Tweede Wereldoorlog wordt slechts terloops aandacht besteed. Het dramatische bombardement van 22 februari 1944, operatie Market Garden in september 1944 en de daaropvolgende 'granatentijd' met hun ingrijpende en verwoestende gevolgen komen praktisch niet voor: meer dan tweeduizend burgerslachtoffers en tachtig procent van de huizen en gebouwen beschadigd of verwoest. Hier doet zich het probleem van de opzet voelen. Het evenement wordt immers ondergeschikt geacht aan de

lange termijnontwikkelingen ook al heeft het een vernietigend effect op de structuur van de stad. Bovendien is het onduidelijk waar de Tweede Wereldoorlog uitvoerig aan de orde had moeten komen. Het is immers geen strikt politieke, sociaal-culturele of economische gebeurtenis, maar het heeft wel op al deze sectoren een grote uitwerking gehad.

Is Rogiers droom met deze 1500 pagina's Nijmeegse geschiedenis in vervulling gegaan? Het zijn drie delen vol met lezenswaardige kennis. Een 'tour de force' is hier verricht. Een groot deel van de bestaande kennis over het Nijmeegse verleden is bij elkaar gebracht in een synthese. De beeldredactie is zeer verzorgd. Vooral het derde deel is zeer verlevendigd door kaderteksten. Het is jammer deze kaderteksten in de andere delen minder zijn toegepast. Het gewicht en de omvang van de delen en de wisselende schrijfstijlen maken dat ze geen gemakkelijke bedlectuur zijn. De fragmentering door het grote aantal auteurs maakt dat het vooral een naslagwerk is geworden, en niet een meeslepend, of 'populair' geschiedverhaal. Er is slechts beperkt sprake van een interactie tussen de afzonderlijke delen en tussen de verschillende hoofdstukken. Alleen wanneer er eenzelfde auteur was voor een hoofdstuk is er in de verschillende delen een doorlopend verhaal. Daardoor zijn bijvoorbeeld de stukken van Klep en Engelen over respectievelijk de economische en de demografische ontwikkelingen zeer boeiend. Er blijven daarom 'vrome wensen', om met Rogier te spreken. Deze wensen zijn niet alleen dat de vele leemtes in onze kennis over het Nijmeegse verleden worden gevuld, maar vooral dat er een populaire, maar wetenschappelijk verantwoorde geschiedenis komt; een handzaam boek met een lopend verhaal, het liefst geschreven door één auteur. Deze schrijver heeft dan dankzij deze geschiedenis van Nijmegen in ieder geval de beschikking over een grote bron van wijsheid en kennis.

Joost Rosendaal

Joost Rosendaal is als universitair docent geschiedenis verbonden aan de Radboud Universiteit Nijmegen. In 2003 promoveerde hij aldaar op Bataven! Nederlandse vluchtelingen in Frankrijk 1787-1795. Momenteel doet hij onderzoek naar het bombardement op Nijmegen in februari 1944 en de daaropvolgende 'granatentijd'.

Remieg Aerts en Piet de Rooy, **Geschiedenis van Amsterdam. Hoofdstad in aanbouw 1813-1900** (SUN Amsterdam 2006) 636 blz., ISBN 90-5875-139-2.

De Amsterdamse architect Hendrikus Berlage noemde zijn geboortestad ooit: 'In aanleg monumentaal; in detail schilderachtig.' Deze typering gaat ook op voor het onlangs verschenen derde deel van de stadsgeschiedenis van Amsterdam, getiteld *Hoofdstad in aanbouw* en in duo geschreven door de hoogleraren politieke geschiedenis Remieg Aerts uit Nijmegen en Piet de Rooy uit Amsterdam. Het boek is in 'aanleg' monumentaal, dat wil zeggen bijzonder uitgebreid en dik, maar in de details 'schilderachtig', vol citaten, anekdotes, prenten en voor het eerst in deze serie (de camera was inmiddels uitgevonden) ook foto's. De overvloed aan illustraties maakt van de stadsgeschiedenis – zelfs zonder er een bladzijde van gelezen te hebben – een parel voor in de boekenkast.

Maar *Hoofdstad in aanbouw* ongelezen in de boekenkast zetten, zou zonde zijn. De in deel drie beschreven periode behelst volgens tijdgenoten en deskundigen één van de ongelukkigste tijdperken uit de geschiedenis van de stad, en die constatering alleen al maakt nieuwsgierig. 'Dat zoo Amsterdam in den tegenwoordigen toestand, het hart, de hartader van het land moet worden genoemd, dat hart en die hartader flauw kloppen,' stelde Thorbecke in 1851. De stad was, zo beweerde niet alleen Thorbecke maar vele tijdgenoten met hem, in verval geraakt en nog slechts een schim van wat het eens was. Een veronderstelling die door Aerts en De Rooy niet wordt ontkracht in de door hen gezamenlijk geschreven inleiding. Daarvoor waren 'de problemen waar de stad mee worstelde te groot.' Maar Amsterdam was zeker niet zo 'flauw' als door Thorbecke werd beweerd. De vele grote veranderingen die de hoofdstad doormaakte in de periode 1813-1900 zijn volgens Aerts en De Rooy zelfs 'adembenemend'.

Adembenemend of niet: er veranderde inderdaad veel in Amsterdam, zij het niet van harte. Remieg Aerts maakt op pagina 325 de balans op voordat hij de pen overdraagt aan Piet de Rooy: 'Aan de rand van de stad verwees inmiddels het Paleis voor de Volksvlijt naar een grootstedse toekomst, al was Amsterdam daar op dat moment nog niet aan toe.' Eigenlijk leek de grootste stad van Nederland de gehele negentiende eeuw lang niet aan veranderingen toe te zijn. Amsterdam was werkelijk een hoofdstad in aanbouw, zowel in de letterlijke als in de figuurlijke zin. Dat Amsterdam sinds 1814 de hoofdstad van het nieuwe Koninkrijk der Nederlanden was, betekende niet dat de Oranjes met louter gejuich, zoals tijdens kroonplechtigheden het geval was, werden ontvangen. Het stadsbestuur probeerde de onafhankelijkheid

van Amsterdam zo veel mogelijk te waarborgen ten opzichte van de groeiende macht van het rijk. Een opstelling die vaker in het nadeel dan in het voordeel van de stad uitpakte.

Ook in de letterlijke zin was de hoofdstad voortdurend in aanbouw: de aanleg van het Noord-Hollands- en Noordzeekanaal, de ontmanteling van de vestingwerken, de komst van de eerste spoorverbinding en de bouw van monumentale bouwwerken als het Paleis voor de Volksvlijt en het Rijksmuseum veranderden het uiterlijk van de stad ingrijpend.

Zowel de letterlijke als figuurlijke metamorfose van Amsterdam wordt op kundige en zelfs poëtische wijze door de heren Aerts en De Rooy beschreven. Een zin als 'de slaap van de stedenmaagd was niet zo diep als veelal wordt beweerd' maakt van *Hoofdstad in aanbouw* niet alleen een genot om naar te kijken maar ook een genot om in te lezen. Wel wordt van begin af aan verondersteld dat de lezer over enige voorkennis over de periode en de stad beschikt. Toelichting in de vorm van een kaart of tijdbalk ontbreekt. De overvloed aan straat- en persoonsnamen maakt van het derde deel van de stadsgeschiedenis geen overzichtelijk naslagwerk. Voor dat doeleinde is het boek uiteindelijk te monumentaal van opzet en te veel gevuld met schilderachtige details. Berlage had de stad dan ook niet beter kunnen typeren.

Lennert Savenije

Lennert Savenije (1985) studeert geschiedenis en kunstgeschiedenis in Nijmegen.

Daniëlle Sloatjes, *The Governor and his Subjects in the Later Roman Empire*, Leiden 2006 (Mnemosyne Supplements cclxxv), xvi + 204

Op weg naar Antiochië in Syrië bereikte Julianus de Afvallige in de vroege zomer van 362 n. Chr. de Cilicische poort, een bergpas op de grens van de provincies Cappadocië en Cilicië. De Romeinse keizer werd er volgens een tijdgenoot, de geschiedschrijver Ammianus Marcellinus, begroet door Celsus, gouverneur van Cilicië. Julianus was kennelijk blij deze oude studievriend weer te zien. Hij kuste Celsus, nodigde hem uit plaats te nemen in de keizerlijke wagen en reed samen met hem de Cilicische hoofdstad Tarsus binnen (Amm. RG 22.9.13). Celsus was niet de enige stadhouder die Julianus tegemoetkwam. 'Elke gouverneur begroette de keizer op zijn tocht naar Syrië aan de

grens van zijn provincie', schrijft een andere tijdgenoot, de leraar in de welsprekendheid Libanius. Over de ontmoeting van Julianus met Celsus spreekt Libanius ook. Maar er is een verschil tussen zijn versie en die van Ammianus. Terwijl de geschiedschrijver de nadruk legt op de minzaamheid waarmee de keizer Celsus bejegende, vestigt Libanius de aandacht op iets anders. 'Celsus, mijn oud-leerling en een goede vriend van de keizer, was een van die gouverneurs. Na de offerplechtigheid hield hij een lofrede op Julianus, terwijl deze nog bij het altaar stond.' (Lib. Or. 18.159).

Dat Romeinse keizers op hun reizen door het rijk ceremonieel werden verwelkomd als ze ergens arriveerden, is een welbekend feit. De zogenaamde *adventus*-ceremonie ter ere van keizers, waarvan de hier geciteerde passages van Ammianus en Libanius een glimp laten zien, is meer dan eens voorwerp van studie geweest.¹ Dat echter ook de aankomst van stadhouders in hun provincies gepaard ging met zulke ceremonies en dat zij dan zelf met een redevoering werden begroet, is minder bekend. In haar *Governor and his Subjects in the Later Roman Empire* besteedt Daniëlle Sloatjes terecht de nodige aandacht aan dit verschijnsel. Daarbij bekijkt ze de zaak van twee kanten. Ze doet dit niet alleen vanuit het perspectief van de stadhouder, maar ook vanuit dat van zijn onderdanen. Ze betreedt hiermee grotendeels onontgonnen terrein, net als in de rest van haar boek. Er zijn de laatste jaren enkele monografieën verschenen over stadhouders in eerdere perioden van de Romeinse geschiedenis, maar voor de late oudheid ontbrak een dergelijke studie.² Het boek van Sloatjes vult een lacune op. Dat alleen al is een verdienste.

The Governor and his Subjects is helder gestructureerd en prettig leesbaar. In de inleiding wordt onder andere uitgelegd dat ervoor is gekozen vooral aandacht te besteden aan de oostelijke helft van het rijk. Ook worden de voornaamste bronnen besproken – hiertoe behoort de hierboven genoemde, uit Antiochië in Syrië afkomstige Libanius: 'His orations and letters are of particular interest for the study of the

¹ Sloatjes (2006) 5 met n. 2 verwijst naar MacCormack (1981), Halfmann (1986) en Millar (1992²), 28-40. Zie verder o.a. G.M. Koeppel, 'Profectio und Adventus', *Bonner Jahrbücher* 169 (1969) 130-194; P. Dufraigne, 'Quelques remarques sur l'*adventus* chez Ammien Marcellin et les Panégyristes', in: L. Holtz en J.C. Fredouille (eds.), *De Tertullien aux Mozarabes* (Paris 1992) 497-509; J. Lehnen, *Adventus principis. Untersuchungen zu Sinngehalt und Zeremoniell der Kaiserankunft in den Städten des Imperium Romanum* (Frankfurt am Main 1997).

² Sloatjes 4 n. 10 noemt Burton (1973), Schulz (1997) en Zwifelhoffer (2002). Er is nu ook B.M. Kreiler, *Statthalter zwischen Republik und Prinzipat* (Frankfurt am Main 2006).

governor' (p. 10).³ Wat die bronnen betreft, het is plezierig dat de auteur de door haar relevant geachte passages steeds zowel in de originele taal als in vertaling citeert.

Met een overzicht van de positie van de stadhouder in het bestuur van het rijk in de periode 284-527 opent het eigenlijke boek. Over de 'gouverneur als rechter' en de 'gouverneur als weldoener' gaan de volgende twee hoofdstukken, terwijl in het vierde wordt behandeld hoe een stadhouder bij zijn *adventus* en bij andere gelegenheden werd geëerd. Behalve door spreekkoren van het volk kon dat geschieden door redevoeringen die werden uitgesproken door vertegenwoordigers van de elite. Ter vergelijking met die redevoeringen en ook om erop te wijzen dat in dit soort zaken christenen niet verschilden van heidenen bespreekt Slootjes een gedicht van bisschop Gregorius van Nazianzus dat opgedragen is aan een (heidense) gouverneur van Cappadocië – een interessant en illustratief voorbeeld. Eerbewijzen in de vorm van inscripties en standbeelden komen aan bod in hoofdstuk 5. Het daaropvolgende maakt duidelijk dat stadhouders ook bekritiseerd konden worden.⁴ Een samenvattend hoofdstuk, een appendix met een concordantie op de brieven van Libanius,⁵ een bibliografie en drie indices sluiten het boek af.⁶

Slootjes' *Governor and his Subjects* is geen boek met daarin een uitputtende behandeling van het doen en laten van alle stadhouders in de late oudheid (de anecdote over Celsus waarmee ik deze bespreking begon, noemt zij niet). De auteur had een ander doel. Zij wilde aan de hand van selectieve voorbeelden laten zien wat de plaats was van een

³ Vgl. B. Cabouret, 'Le gouverneur au temps de Libanios, image et réalité', *Pallas* 60 (2002) 191-204 (door Slootjes niet genoemd).

⁴ Aan de gegevens zou kunnen worden toegevoegd dat kritiek ook kon blijken doordat op inscripties namen van gouverneurs soms werden 'uitgewist'. Vgl. bijv. AE 1986.667 over een nu anonieme gouverneur van Asia onder Licinius.

⁵ De standaardeditie van Libanius' brieven is die van R. Foerster (1903-1927). Daarnaast wordt, terecht, steeds verwezen. In haar concordantie op p. 185 geeft Slootjes met een B de brieven aan die te vinden zijn in de vertaling van Bradbury (2004), met een N die in de vertaling van Norman (1992). Een W wil zeggen: 'not in any translated collection'. Over het hoofd gezien zijn kennelijk G. Fatouros – T. Krischer, *Libanios, Briefe. In Auswahl herausgegeben, übersetzt und erläutert* (München 1979 [1980]), waarin nr. 28 = Foerster 406 en nr. 3 = Foerster 742 (beide door Slootjes van een W voorzien) en B. Cabouret, *Libanios. Lettres aux hommes de son temps. Lettres choisies, traduites et commentées* (Paris 2000), waarin nr. 82 = Foerster 871 (eveneens van een W voorzien).

⁶ De 'Index of Governors' is niet vrij van slordigheden. Zo wordt op p. 204 slechts één Celsus genoemd, onder verwijzing naar p. 26 (n. 51), 99 en 158. Echter, op p. 26 en 99 wordt gesproken over de Celsus die als gouverneur van Cilicië Julianus begroette in 362, op p. 158 daarentegen over een naamgenoot die in 387 gouverneur van Syrië was.

stadhouder in het bestuursapparaat van het late keizerrijk, wat zijn taken waren, wat hij kon bereiken in de korte tijd waarin hij in functie was, hoe hij overkwam op de bewoners van zijn provincie en hoe deze tegen hem aankeken. Slootjes is in haar opzet ruimschoots geslaagd. Ze heeft een mooi boek geschreven.

H.C. Teitler

Dr. H.C. Teitler was van 1975-2002 (hoofd)docent Oude Geschiedenis aan het Instituut voor Geschiedenis van de Universiteit Utrecht.

Th. Clemens, P. Klep, L. Winkeler, Moeizame moderniteit. Katholieke cultuur in transitie. Opstellen voor Jan Roes (1939-2003) (Valkhof Pers, Nijmegen 2005) 480 blz., ISBN 90-5625-199-6

In 2005 verscheen de lijvige bundel *Moeizame moderniteit*, een verzameling 'opstellen voor Jan Roes'. Het plan voor de bundel ontstond in het licht van het op handen zijnde vertrek van Roes in 2004 als directeur van het Katholiek Documentatie Centrum en zijn hoogleraarschap Geschiedenis van het Nederlands Katholicisme. Helaas liep het heel anders en overleed hij onverwachts op 63-jarige leeftijd, in mei 2003. Het boek werd daarmee ook een 'in memoriam'.

De bundel omvat negentien artikelen rond het thema van de verhouding tussen katholicisme en moderniteit. Een thematische onderdeling verdeelt de bijdragen verder in de delen 'Verschuivende visies', 'Verandering van missie', 'Verkenningen rond de breuk', met daarin speciale aandacht voor de jaren vijftig en zestig, 'Worstelen met de moderniteit', met onder andere aandacht voor de sociaal-economische omstandigheden in katholiek Nederland en tenslotte een deel rond het thema 'Positie kiezen in een veranderende context', met daarin ondermeer twee artikelen over het katholicisme en de Tweede Wereldoorlog. De artikelenreeks wordt afgesloten met een uitvoerige bibliografie van uitgaven waaraan Roes heeft meegewerkt.

Het eerste deel onder de noemer 'Verschuivende visies' bevat onder andere een artikel van de Zwitserse Urs Altermatt, die met zijn visie op de ambivalente verhouding tussen katholicisme en moderniteit veel invloed heeft gehad op Roes' ideeën over de doorbraak in de jaren vijftig en zestig. In zijn artikel zet Altermatt de belangrijkste conclusies uit zijn standaardwerk *Katholizismus und Moderne* (uit 1989) nog eens op een rij, maar voegt daar in feite niet echt iets nieuws aan toe. Dat hij sterk

voortborduurde op hetgeen hij eerder al schreef blijkt overigens wel uit zijn bibliografie, die maar liefst 28 titels van Altermatt zelf bevat.

Het boek bevat diverse andere bijdragen waarin we opnieuw kennismaken met bepaalde theorieën of onderzoeken op het terrein van de Nederlands katholieke geschiedenis. Zo bespreekt bijvoorbeeld de socioloog Thurlings nog eens de mogelijkheden van het sociale bewegingsmodel bij het verklaren van het verschijnsel verzuiling en kijken Albert Felling en Jan Peters terug op een pastoraatsonderzoek uit 1968. Niet alle bijdragen zijn dus echt vernieuwend te noemen. Dat geldt zeker niet voor het portret dat wordt geschetst van de Nijmeegse hoogleraar missiologie, Alphons Mulders, waarin zijn carrière puntsgewijs wordt opgesomd en geprezen. Vernieuwender en spannender zijn diverse andere bijdragen, waarvan ik er hier wegens de beperkte ruimte slechts enkele kort kan bespreken.

Gezien Roes' dissertatie *Het groot missieuur* is het logisch dat een deel van de bundel gewijd is aan missiegeschiedenis. Jan Jacobs sluit met zijn artikel over de Verenigde Missionarissen het meest direct aan bij het thema van *Het groote missieuur*, namelijk de rol van het thuisfront als bijdrage aan de missie. Jacobs zet hier de geschiedenis van de Verenigde Missionarissen uiteen. Zij hielden zich onder andere bezig met het organiseren van missietentoonstellingen die als propagandamiddel onder de Nederlandse katholieken werden ingezet. Terwijl in de eerste periode bezoekers van de tentoonstellingen vooral een indruk kregen van de missionaris als avonturier, die in een primitieve wereld zijn bekeringswerk deed, kwam vanaf de jaren vijftig het missiewerk zelf vol in de schijnwerpers te staan, waarbij in veel gevallen een thematische aanpak werd gehanteerd. Voortaan kon de bezoeker stands verwachten rond thema's als onderwijs, gezondheidszorg en urbanisatie. Een volgende stap, in de jaren zestig, was het laten horen van een voorzichtig positief geluid over de niet-christelijke godsdiensten van de mensen in de missiegebieden. De laatste tentoonstelling vond plaats in 1967. Jacobs gaat niet in op de reden hiervan. Was de missietentoonstelling geen trekpleister meer? Of waren er andere redenen om dit tot dan toe succesvolle propagandamiddel niet langer in te zetten? Het artikel vraagt in die zin om meer. Zeker in het licht van het centrale thema van de bundel, katholieke cultuur in transitie, was het interessant geweest hier meer over te horen.

In het artikel met de veelzeggende titel 'Geef ons nu maar subsidie en bemoei je er verder niet mee' laat Mari Smits een ander stuk missiegeschiedenis zien. Smits schetst de nauwe relatie tussen de vanuit de Nederlandse overheid voorzichtig opstartende ontwikkelings samenwerking en de reeds lang bestaande katholieke missie en protestantse zending. Hij spitst het thema toe op de vraag hoe de overheid aankeek

tegen de pogingen van missieorganisaties om de subsidiemogelijkheden te vergroten. Dit thema is tot dusver nauwelijks aangeroerd. Het artikel maakt duidelijk dat ontwikkelingswerk een relatief jonge uitvinding is en dat de katholieke missieorganisaties hierin een belangrijke rol met hun pionierswerk hebben gespeeld. Zelf achtten zij zich specialisten op dit terrein en hun houding werd dan ook, zoals in de titel van het artikel blijkt, door overheidsambtenaren geschetst als 'Geef ons nou die subsidie maar en bemoei je er dan niet meer mee'. Dat dit tot wrevel leidde en dat het recht op het verlenen van ontwikkelingshulp onderling bevochten werd, is haast evident. Opvallend is het om te zien dat ondanks de vooral bij ambtenaren bestaande wrevel, politici toch hun voorkeur bleven houden voor religieuze organisaties als uitvoerders van ontwikkelingswerk.

In het boek staan diverse cultuurhistorische bijdragen, waarvan ik hier het zeer aansprekende artikel van Hans de Valk wil noemen. Hij neemt de lezer aan de hand van katholieke reisgidsen en -verslagen mee naar Rome rond het Heilig Jaar 1950. Die reis werd aan katholieken gepresenteerd als een pelgrimage naar het middelpunt van de aarde. De devotie van de pausen was onder Pius IX en Leo XIII al hevig versterkt en bereikte een hoogtepunt onder paus Pius XII. Als *pastor angelicus* maakte hij grote indruk op de schrijvers van de reisverslagen. Hij was het levende middelpunt van Rome en werd als 'de zoete lieve Heer op aarde' beschreven. Deze sterke identificatie van de paus met Christus en de daarmee samenhangende visie op Rome als een sacrale plaats waar hemel en aarde elkaar raakten, verdween na de dood van paus Pius XII. Zijn opvolger was de stevige, aards in plaats van ascetisch aandoende Johannes XXIII. Vanaf zijn pontificaat veranderde heel snel de toon en inhoud van katholieke Rome-beschrijvingen. Godfried Bomans was zeer onder de indruk van Pius XII en beschreef hem als een 'uiterst verstorven en nederige man.' Maar als hij in 1963 op het Pietersplein wachtte op de nieuwe paus Paulus VI, ziet Bomans de paus vooral als mens en vraagt zich af: 'Wat doet zo'n man nu eigenlijk op dit moment? Ligt hij geknield te bidden of staat hij een kop koffie te drinken met zijn secretaris?' De paus zelf was een gewoon mens geworden en Rome was een plek die cultuurhistorisch interessant was, maar zeker niet langer de 'voorafbeelding van een hemels Jeruzalem'. Frappant is het te zien hoe plots deze omslag optrad en hoe zeer de veranderende visie op Rome verbonden lijkt te zijn geweest aan de persoon van de paus. Zo blijkt maar weer dat verklaringen voor de opvallende transitie in twintigste-eeuws katholiek Nederland op verschillende niveaus en diverse plekken kunnen worden gezocht en gevonden.

De flinke omvang van het boek en de sterk uiteenlopende inhoud van de

bijdragen, die ook niet altijd even vernieuwend zijn, maken de bundel *Moeizame moderniteit* niet direct tot een pakkend boek dat de lezer dieper een bepaald thema binnenvoert. Tegelijk geeft het dankzij de negentien verschillende bijdragen een aardige doorsnede van wat er op het gebied van de Geschiedenis van het (Nederlands) Katholicisme is onderzocht in de periode van Roes' directeur- en hoogleraarschap. Opmerkelijk is trouwens wel dat slechts twee vrouwen bijdroegen aan de bundel en dat het thema katholicisme en gender in feite niet aan bod komt. Jammer omdat er juist op dat gebied in de jaren van Roes' hoogleraarschap veel is gebeurd en verschenen. •

Marieke Smulders

Marieke Smulders (1976) is als promovendus verbonden aan het onderzoeksprogramma 'Katholieke Intellectuele Voorhoedes' dat aan de Radboud Universiteit Nijmegen wordt uitgevoerd door de leerstoelgroep Geschiedenis van het Nederlands Katholicisme.